

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ**

Əlyazması hüququnda

İlyasova Sevinc Mürşüd qızı
(A.S.A)

“Azərbaycan Respublikasında milli gəlirin bölgüsü və təkrar istehsalının
surətləndirilməsinin əsas istiqamətləri”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İstiqamətin şifri və adı: 060404 İqtisadiyyat
İxtisaslaşma: İqtisadi nəzəriyyə

Elmi rəhbər:
prof. Ü.Q.Əliyev

Magistr proqramının rəhbəri:
dos. N.Ə.Sadıqov

Kafedra müdiri: prof. Ü.Q.Əliyev

Bakı - 2015

MÜNDƏRICAT:

GİRİŞ	3 -6
-------------	------

FƏSİL 1. MILLİ GƏLİRİN BÖLGÜSÜNÜN VƏ TƏKRAR İSTEHSALIN NƏZƏRİ-METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ	7
---	---

1.1. <i>İqtisadi nəzəriyyədə milli gəlir və onun bölgüsü probleminə yanaşmalar</i>	7-19
1.2. <i>Həyat səviyyəsi ilə milli gəlir bölgüsünün və təkrar istehsalının sürətləndirilməsi arasında qarşılıqlı əlaqənin nəzəri əsasları</i>	21-30
1.3. <i>Qərb ölkələrində gəlirlər siyasəti və gəlirlərin formalaşması xüsusiyyətləri</i>	31-48

FƏSİL 2. AZƏRBAYCANDA MİLLİ GƏLİRİN FORMALAŞMASININ TƏNZİMLƏNMƏSİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ	48
---	----

2.1. <i>Transformasiya iqtisadiyyatında milli gəlirin formalaşmasında baş verən dəyişikliklərin mahiyyəti</i>	48-51
2.2. <i>Milli gəlirin təkrar istehsalının sürətləndirilməsinin əhalinin pul gəlirlərinin formalaşmasına təsiri</i>	52-57

FƏSİL 3. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA MİLLİ GƏLİRİN TƏKRAR İSTEHSALININ SÜRƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ MEXANİZMLƏRİ	57
---	----

3.1. <i>Milli gəlirin təkrar istehsalının sürətləndirilməsi əhali gəlirlərinin artırılmasının əsas mənbəyidir</i>	57-69
3.2. <i>Milli gəlirin təkrar istehsalının sürətləndirilməsinin əhali gəlirlərindən istifadəyə və əhalinin istehlak xərclərinin strukturuna təsiri</i>	70-72

<i>Nəticə və təkliflər</i>	73-77
<i>Ədəbiyyat siyahısı</i>	78-85

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. İqtisadi sistemindən asılı olmayaraq hər bir ölkədə milli gəlirin bölgüsü və onun təkrar istehsalının sürətləndirilməsi ən aktual problemlər sırasında durur. Lakin təcrübə göstərir ki, bu problem iqtisadi cəhətdən zəif, demokratik prinsiplərdən uzaq, diktatura rejimində yaşayan ölkələrdə, həmçinin transformasiya iqtisadiyyatlı ölkələrdə daha ciddi xarakter alır. Azərbaycanın da transformasiya iqtisadiyyatlı ölkələr sırasında durduğunu nəzərə alsaq onda milli gəlir, onun formalaşması, bölgüsü və yenidən bölgüsü sahəsində mövcud vəziyyətin tədqiq edilməsinin aktual problem olduğunu söyləmək olar.

Məlumdur ki, problemin aktuallığı müstəqilliyin ilk illərində yaranmış iqtisadi, siyasi böhran şəraitində özünü daha qabarıq göstərməyə başladı. Belə ki, həmin dövrlərdə milli gəlir və onların formalaşması mənbələri məhdudlaşaraq ölkədə kəskin qeyri-bərabərlik yaratdı. Bunun nəticəsi olaraq bazar münasibətlərinə keçidin ilk illərində həyat səviyyəsinin ciddi sürətdə aşağı düşməsi, işsizlərin və yoxsulluq həddində yaşayanların daha da artması, təbəqələşmə prosesinin güclənməsi və s. bu kimi hallar ölkənin sosial-iqtisadi problemlərinin həll edilməsində xeyli çətinliklər yaratdı. Buna görə də, ölkədə beynəlxalq tələblərə cavab verən sosial müdafiə sisteminin formalaşdırılması, milli gəlirin bölgüsü və yenidən bölgüsü məsələsinə inzibati-amirlik sistemindən fərqli olan və bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun bölgü və yenidən bölgü mexanizminin yaradılmasını tələb edirdi.

Bu məqsədlə Azərbaycan müstəqilliyini əldə etdikdən sonra sosial sahədə 1991-95-ci illərdə bir çox qanunlar, normativ aktlar və s. qəbul olunmuşdur. 1996-2013-cü illərdə də əvvəllər qəbul edilən qanunların təkmilləşdirilməsi və yeni qanunların qəbul edilməsi istiqamətində xeyli işlər görülmüşdür. Bundan başqa milli gəlirin bölgüsü və onun təkrar istehsalının sürətləndirilməsi istiqamətində bir sıra Fərman və Sərəncamlar imzalanmışdır. Bu Qanun, Fərman və Sərəncamlar milli gəlirin bölgüsünə, dərinləşən təbəqələşmənin qarşısının alınmasına təsir göstərmişdir.

Lakin son illərdə ölkəyə böyük həcmdə neft gəlirlərinin daxil olması və yaxın illərdə qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi ilə bunun daha da artacağı ilə bağlı

verilən proqnozlar milli gəlir formalaşması, bölgüsü və bərabərsizliyin aradan qaldırılması istiqamətində tədqiqat işlərinin aparılmasını aktuallaşdırmışdır.

Tədqiqatın öyrənilmə səviyyəsi. Milli gəlir formalaşması, bölgüsü və yenidən bölgüsü ilə bağlı tənzimləmə problemlərinə, sosial müdafiə və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi problemlərinə istər Azərbaycanın, istərsə də xarici ölkələrin alimləri və mütəxəssisləri xüsusi diqqət ayırmışlar. Azərbaycanda milli gəlirin bölgüsü problemini tədqiq edən alim və tədqiqatçıların əksəriyyəti ona müxtəlif aspektlərdən yanaşmışlar. Lakin transformasiya iqtisadiyyatında milli gəlir formalaşması və tənzimlənməsi mexanizmi kompleks şəkildə öyrənilməmişdir. Bütün bunlar seçilmiş tədqiqat mövzusunun əhəmiyyətini, onun məqsəd və vəzifələrini müəyyən edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işində məqsəd transformasiya olunan iqtisadiyyatda Azərbaycanda milli gəlirin formalaşması, bölgüsü və yenidən bölgüsündə baş verən dəyişiklikləri, əhalinin istehlak xərcləri ilə gəlirlər arasında qanunauyğunluq, həyat səviyyəsi, yaşayış şəraiti və s. məsələləri kompleks halda öyrənməkdən və milli gəlirin formalaşması və təkrar istehsalının sürətləndirilməsi, eləcə də təkmilləşdirilməsi istiqamətində elmi əsaslandırılmış təkliflər işləyib hazırlamaqdan ibarətdir.

Dissertasiya işində qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin həll edilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- iqtisadi nəzəriyyədə gəlirlərin bölgüsü probleminə yanaşmaların ümumiləşdirilməsi;
- həyat səviyyəsi və milli gəlir formalaşması arasında qarşılıqlı əlaqənin nəzəri aspektlərinin öyrənilməsi;
- milli gəlir formalaşması mənbələri və onlara təsir edən amillərin öyrənilməsi;
- gəlirlərin bərabərsizliyinə təsir edən amillərin tədqiq edilərək qiymətləndirilməsi;
- qərbi ölkələrinin timsalında gəlirlərin bölgüsü və tənzimlənməsi siyasətinin öyrənilməsi;
- transformasiya olunan iqtisadiyyatda milli gəlirin bölgüsündə baş verən

dəyişikliklərin təhlili;

- gəlirlər üzrə bərabərsizliyin yaranma səbəblərinin müəyyən edilməsi;
- milli gəlirin bölgüsü ilə istehlak tələbi arasında asılılığın öyrənilməsi;
- əhalinin istehlak xərclərinin strukturunda baş verən dəyişikliklərin təhlili və qiymətləndirilməsi;
- transformasiya iqtisadiyyatına əhalinin sosial müdafiəsi sahəsində həyata keçirilən tədbirlərin təhlili və qiymətləndirilməsi;
- transformasiya şəraitində milli gəlirin bölgüsü, əhalinin sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılması istiqamətində elmi cəhətdən əsaslandırılmış təklif və tövsiyələrin hazırlanması;
- milli gəlirin təkrar istehsalının sürətləndirilməsi mənbələrinin aşkarlanması və onların iqtisadi dövriyyəyə cəlb olunması üçün elmi təkliflərin verilməsi;

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini Azərbaycan Respublikası milli gəlir, onun predmetini milli gəlirin formalaşması və onun təkrar istehsalının sürətləndirilməsi mexanizmləri ilə bağlı olan iqtisadi hadisə və proseslərin öyrənilərək ümumiləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsaslarını dünyanın, eləcə də respublikanın iqtisadçı alimlərinin və bu sahədə çalışan təcrübəli mütəxəssislərin fikirləri, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərman və Sərəncamları, sosial sahəyə aid olan qanunlar, İnsan Hüquqları haqqında Bəyannamə, Sosial Xartiyalar, BƏT-in konvensiya və tövsiyələri kimi normativ sənədlər, Dövlət Statistika Komitəsinin (DSK) materialları və s. təşkil edir.

Tədqiqat prosesində induksiya, müqayisəli təhlil, statistik qruplaşdırma və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin statistik hesabatları, Beynəlxalq Əmək Təşkilatının, Dünya Bankının (DB), Beynəlxalq Valyuta Fondunun illik hesabatları, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin, Mərkəzi Bankın statistik materialları, İnternet səhifələri təşkil edir.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- iqtisadi nəzəriyyədə milli gəlirin formalaşması və bölgüsü probleminə yanaşmalar tədqiq edilərək ümumiləşdirilmiş;
- milli gəlir formalaşması və onun təkrar istehsalının sürətləndirilməsi ilə həyat səviyyəsi arasındakı qarşılıqlı əlaqənin nəzəri aspektləri müəyyənləşdirilmiş;
- milli gəlirin formalaşması mənbələrinin nəzəri aspektləri tədqiq edilmiş və qiymətləndirilmiş;
- inkişaf etmiş qərb ölkələrində əhali gəlirləri ilə bağlı həyata keçirilən tənzimləmə siyasətinin əsas istiqamətləri müəyyənləşdirilmiş;
- transformasiya iqtisadiyyatı şəraitində əhalinin gəlirlərinin tənzimlənməsi və quruluşunda baş verən dəyişikliklər kompleks şəkildə təhlil edilərək mövcud çatışmazlıqlar aşkarlanmış;
- Azərbaycanda gəlirlər üzrə bərabərsizliyə təsir göstərən amillər müəyyən edilmiş;
- desil (kvintil) üzrə varlı və yoxsul əhali qruplarının gəlir və xərcləri arasında fərq və onun yaranma səbəbləri aşkar edilmiş;
- transformasiya iqtisadiyyatında milli gəlir və istehlak tələbinin elastikliyi müəyyənləşdirilmiş;
- əhalinin istehlak xərclərinin quruluşunda baş verən dəyişikliklər kompleks halda tədqiq edilərək qiymətləndirilmiş;
- transformasiya iqtisadiyyatında milli gəlirin təkrar istehsalının sürətləndirilməsi yolu ilə əhalinin sosial müdafiəsinin təkmilləşdirilməsi və gəlirlərinin tənzimlənməsi istiqamətdə təkliflər verilmişdir.

Tədqiqat işinin təcrübi əhəmiyyəti. Tədqiqat işində əldə edilən nəticə və təkliflərdən dövlətin sosial siyasətinin həyata keçirilməsində, ƏƏSMN-də, İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyində, Milli Məclisdə, Dövlət Statistika Komitəsində, ali məktəblərdə eləcə də elmi tədqiqat müəssisələrində tədqiqatçılar istifadə edə bilirlər.

FƏSİL 1. MILLİ GƏLİRİN BÖLGÜSÜNÜN VƏ TƏKRAR İSTEHSALININ NƏZƏRİ-METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

1.1. İqtisadi nəzəriyyədə milli gəlir və onun bölgüsü probleminə yanaşmalar

Makroiqtisadi göstəricilər sistemində əsasən aşağıdakı göstəricilər əsas yer tutur:

- Ümumi milli məhsul (ÜMM)
- Ümumi daxili məhsul (ÜDM)
- Xalis milli məhsul (XMM)
- Milli gəlir (MG)
- Şəxsi gəlir (ŞG)

• Sərəncamda olan şəxsi gəlir (SŞG). Bu göstəricilər hal-hazırda 1993-cü ildə BMT MHS yeni versiyasına uyğun olaraq həm də MHS-nin müasir standart göstəriciləri kimi də qəbul olunmuşdur.

• ÜDM müəyyən müddət ərzində (bir il) ölkə daxilində istehsal olunan bütün son əmtəə və xidmətlərin bazar qiymətidir. Deməli, ÜDM-in hesablanması üçün vacib görünən şərtlərin birbaşa onun tərkibindən irəli gələn cəhətlərin nəzərə alınmasıdır:

- Müəyyən müddətin;
- Ölkə daxilində istehsal olunmasını;
- Bütün qanuni istehsal olunan və satılan əmtəə və xidmətləri;
- Son əmtəə və xidmət xarakteri almasını;
- Müxtəlif əşya-natural tərkibli əmtəələrin və çeşidli xidmətlərin bir bazar qiyməti vahidinə gətirilməsi.

Milli gəlir göstəricisinin əhəmiyyəti, onun millətin ümumi gəlirinin qazanılmasında tətbiq olunan istehsal amillərinin rolunun qiymətləndirilməsi baxımından müəyyən edilir. Bunun nəticəsidir ki, MHS-də istifadə olunan əsas ümumiləşdirici göstərici MG hesab olunur.

İqtisadi təhlilin aparılmasında MG göstəricisindən istifadə olunması bir də onunla əlaqədardır ki, onun həcmində amortizasiya və dolayısı vergilər nəzərə alınmadığından o konkret dövrdə və ya ildə millətin əldə etdiyi gəlir kimi çıxış edir. Daha doğrusu, mövcud istehsal amillərinin sərfi ilə əldə olunmuş xalis gəlirin ümumi

həcmi müəyyənləşir.

MG-in müəyyən edilməsi üçün XMM-dan dolayı vergiləri çıxmaq lazımdır. Dolayı vergilər əmtəə və xidmətlərin qiymətinə olan əlavələr kimi əks olunur. Məsələn, aksizlər əlavə dəyər vergisi, gömrük rüsumları və s. Bu qismdən olan dolayı vergilərdir. Deməli, $MG = XMM$ – dolayı vergilər.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət milli gəlirin formalaşması və təkrar istehsalın sürətləndirilməsində və sərvətlərin yenidən bölüşdürülməsində birbaşa və dolayısı ilə iştirak edir. Bunun üçün ilk növbədə sosial ədalət prinsiplərinə cavab verən tənzimləmə siyasətinin aparılmasını tələb olunur. Tənzimləmə siyasəti dedikdə gəlirlərin bölünməsi və yenidən bölünməsinin sosial ədalət prinsipləri əsasında həyata keçirilməsi siyasəti başa düşülür. Onu da qeyd edək ki, gəlirlərin tənzimlənməsi (bölgüsü və yenidən bölgüsü) öz mahiyyətinə görə çox mürəkkəb bir prosesdir və məhz bu səbəbdən bu problem öz aktuallığını itirmir. Cəmiyyətin davamlı inkişafı, tələb və təklifin dəyişməsi milli gəlirin bölgüsündə yeniləşməsinin aparılmasını tələb edir. Təsadüfi deyil ki, bu günə qədər iqtisadi nəzəriyyədə, elmi ədəbiyyatlarda, həmçinin beynəlxalq və dövlətlər səviyyəsində gəlirlərin bölgüsünün tənzimlənməsi tədqiq olunur.

Bölgü – istehsal olunan məhsulda iştirak edən hər bir təsərrüfat subyektinin payının (kəmiyyəti, nisbəti) müəyyən edilməsi prosesidir. Məhsulun bölgüsü və mübadiləsi istehsaldan asılıdır. Çünki nə istehsal olunubsa yalnız onu bölmək və paylamaq olar. Ümumiyyətlə istehsal, istehlak və bölgü sıx qarşılıqlı münasibətdə olmaqla bir-birinin inkişafına müsbət təsir göstərilir. Bu xarakterik cəhətinə görə gəlirlərin bölgüsü və tənzimlənməsi problemi demək olar ki, bütün məktəblərin (klassiklər, neoklassiklər, liberalistlər, neoliberalistlər, keynsçilər, neokeynsçilər və s.) diqqətini çəkmişdir. Hesab edirik ki, bu iqtisadi proseslərin gəlir və bölgü əsasında baş verməsi ilə əlaqədardır. Gəlirlər və onun bölgüsü ilə bağlı ortaya çıxan münasibətlər insan cəmiyyəti yaranan dövrdən mövcud olsa da ilk olaraq bu problemi klassik məktəbin nümayəndələri tərəfindən (A.Smit, D.Rikardo, C.Mill) sistem halında öyrənilmişdir. Onlar hesab edirdilər ki, gəlirlər üç əsas sinif (torpaq sahibi, kapitalist, fəhlə) arasında əmək haqqı, mənfəət (faiz), renta şəklində bölünür və bu

fərdi səviyyədə mülkiyyətin bölünməsinə təsir göstərir. A.Smit gəlirlərin yaranmasını (istehsal prosesində) əsas hesab etsə də, onun bölgüsünü bazarın ixtiyarına buraxırdı. O hesab edirdi ki, ictimai istehsalın artması bütün siniflərin gəlirlərinin artmasına təsir göstərir. A.Smit gəlirlərin bölgüsü və yenidən bölgüsünü vergi və rüsum vasitəsi ilə həyata keçirildiyini qeyd edirdi. A.Smitdən sonra gəlirlərin bölgüsü D.Rikardo tərəfindən daha geniş şərh edilmişdir. D.Rikardo A.Smitin ən fəal opponentlərindən biri kimi çıxış edərək gəlirlərin bölgüsünü idarə edən qanunun müəyyən edilməsini siyasi iqtisadın əsas məsələsi hesab edirdi. Gəlirlərin bölgüsü konsepsiyasını Rikardo işləsə də, sonralar bu problem K.Marks, C.B.Klark, K.Vizer, A.Piqu, C.M.Keyns, İ.Şumpeter və başqaları tərəfindən geniş şərh edilmişdir.

Gəlirlərin yaranması və bölgüsünün istehsal amilləri hesabına baş verməsi ilə bağlı düzgün nəzəri aydınlaşdırmaya C.S.Millin tədqiqatlarında rast gəlmək olar. C.S.Millin fikrincə, xüsusi mülkiyyətin “ağalıq” etməsi şəraitində məhsul bölgüsü iki istiqamətləndirici amilə: «rəqabət və adət-ənənə»yə əsaslanır. Bir tərəfdən rəqabət gəlirlərin istehsal amilləri arasında bölgüsünü həyata keçirilir. Digər tərəfdən bölgünün nəticələri rəqabətlə yanaşı adət və vərdislərlə də bağlı olur (55 s. 394-395). Hesab edirik ki, rəqabətin inhisar amili və ya dövlət tənzimlənməsi ilə məhdudlaşdırılması bölgü proporsiyasını yalnız və yalnız müəyyən qədər dəyişə bilər. Lakin bu ümumilikdə gəlirlərin bölünməsinin funksional nəzəriyyəsinin inkarı üçün dəlil ola bilməz. Çünki adət ənənə də burada mühüm yer tutur. Yalnız rəqabət mühiti yaradıldığı halda onları fərqləndirmək olar.

Bundan başqa, fransız iqtisadçısı Jan Batist Sey haqlı olaraq siyasi iqtisadı üç müstəqil hissəyə: istehsal, bölgü və istehlaka bölür. Hesab edirik ki, bu bölgü təkcə siyasi iqtisadın deyil, ümumilikdə ölkə iqtisadiyyatının və milli gəlir əsasını təşkil edir. Çünki resursların və gəlirlərin bölgüsü iqtisadiyyatda qarşılıqlı əsaslandırılmış proses hesab olunur. Resursların bölüşdürülməsi haqqında qərar qəbul edən şəxsin özü gəlirlərin bölgüsündə iştirak edir və onları alır. Ona görə də bölgü prosesinin təhlilini istehsal prosesinin təhlilindən ayırmaq olmaz. Hələ XIX əsrdə K.Marks yazırdı: bölgü formaca öz məzmununa görə təkcə məhsul istehsalına görə deyil, istehsalın nəticələrinə görə də ola bilər. Ona görə ki, o istehsalda iştiraka görə bölgü-

nün xüsusi formasını aşkar edir (53, s. 721). Fikrimizcə, bunu bölgünün strukturunun tam şəkildə istehsalın strukturu ilə müəyyən edilməsi kimi qiymətləndirmək olar.

M.İ.Tuqan-Baranovski gəlirlərin ilkin bölgüsü prosesinin üç əsas qrup üzrə formalaşdığını qeyd edir (72, s. 392):

- mülkiyyətdən gəlirlər;
- əmək gəlirləri;
- sahibkarlıq gəlirləri (resursların effektiv bölgüsü ilə bağlı olan gəlirlər.

Hesab edirik ki, iqtisadi nəzəriyyədə gəlirlərin bölgüsünə müxtəlif yanaşmalar olsa da onlar bir-birini tam inkar etmir.

Bu günə qədər mövcud olan nəzəriyyələrdə bölgüyə iqtisadi proses kimi iki aspektdən baxılmışdır:

- istehsal amilləri üzrə - daha çox gəlir əldə etmək məqsədilə maliyyə, əmək, material resurslarının daha effektiv istifadəsini təmin edən sahələr üzrə bölünməsi;
- istehsalın nəticələri üzrə-yaradılan məhsulun sahibkarlıq fəaliyyəti (sahibkarlıq gəlirləri), mülkiyyət (divident, renta, faiz), əmək (əmək haqqı) və transfert ödəmələri (pensiya müavinət və s.) bölünməsi;

Bu zaman dövlətin əsas məqsədi cəmiyyətin qarşısında duran problemlərdən asılı olaraq resursların və sərvətin ölkə iqtisadiyyatının sahələri və ev təsərrüfatları (əhali) arasında səmərəli və ədalətli bölgüsünü həyata keçirməklə sosial sabitliyi təmin etməkdən ibarət olur.

Məlumdur ki, bütün iqtisadi proseslər müəyyən sosial mühitdən keçir. Ona görə də ictimai qarşılıqlı fəaliyyət sisteminin sosial və iqtisadi tərəfləri nisbi və şərti olaraq məhdudlaşdırılır. Bu səbəbdən aşağıdakı problemlərə xüsusi diqqət yetirilməsi tələb olunur.

- 1) gəlirlərin bölgüsü nəzəriyyəsinə;
- 2) ictimai sərvətlə səmərəlilik arasında qarşılıqlı asılılığa;
- 3) bərabərsizlik, tam məşğulluq və yoxsulluğun ölçülməsinə;
- 4) gəlirlərin bölgüsü və yenidən bölgüsü üsullarına;
- 5) bölgü nəzəriyyəsində mənfəətin azalması və əmək haqqının artmasına;
- 6) bölgü və iqtisadi inkişafa;

- 7) əmək gəlirlərinin bölgüsünə;
- 8) kollektiv müqavilələrin bağlanmasına;
- 9) gəlirlərin bölgüsü və ümumi tarazlıq nəzəriyyəsinə;
- 10) bölgünün makroiqtisadi nəzəriyyəsinə.

İqtisadi səmərəlilik şəraitində istehsal faktorları və ona uyğun gəlirlərin bölünməsi ictimai rifah nəzəriyyəsinin Pareto teoremi ilə müəyyən edilir. Bu yanaşmaya görə müəyyən edilmiş şəraitdə resursların bölgüsü elə spesifik formaya malikdir ki, bu zaman heç kim ayrı-ayrılıqda öz vəziyyətini yaxşılaşdırma bilməz. Burada əlaqə və ya qarşılıqlı münasibət mühüm rol oynayır.

Bütün hallarda milli gəlirin bölgüsü və yenidən bölgüsündə bərabərliyin və səmərəliliyin müəyyən edilməsi nisbidir. M.Allenin sözləri ilə desək, bölgünün səmərəliliyində vahid vəziyyət yoxdur, ancaq maksimal səmərəliliyin sonsuz sayı vardır (34, s. 39). Lakin bütün bunlara baxmayaraq hesab edirik ki, gəlirlərin ilkin bölgüsü, eləcə də, mülkiyyətin bölgüsü vacibdir. C.B.Klark cəmiyyətdə bölgü nəzəriyyəsinin ümumi əsaslarının mövcud olduğunu qeyd edir və bunu kapitalın sahələr üzrə bölünməsi (işçilərə uyğun olaraq) və buna müvafiq olaraq gəlirin artması ilə əsaslandırır (45, s. 67). Bu ehtimal öz növbəsində institusional (institusional - siyasi, iqtisadi, ictimai institutların formalaşması kimi izah edilir) strukturun olmasını tələb edir. Deməli, ortodoks neoklassik model onu əhəmiyyətsiz (təhlilə gəlməyən) edir. Məhz bu səbəbdən də iqtisadiyyatda institusional keyfiyyət dəyişiklikləri neoklassik paradigma çərçivəsində hərəkətsiz qalır. V.S.Avtonomov isə bir qədər mübahisəli fikir söyləyərək, göstərir ki, “iqtisadiyyatda dinamik dəyişikliklər (keyfiyyət) nəzəriyyəsi marksist siyasi iqtisadi çərçivəsində hərəkət edir” (32, s.6.). Hesab edirik ki, bu fikir yanlışdır. Birincisi dinamik dəyişikliklər nəzəriyyəsində Marksa qədərki nəzəriyyələrin də önəmli rolu olmuşdur, ikincisi bu günə qədər bütün iqtisadi sistemlərdə qəbul edilən konkret bölgü mexanizmi yaradılmayıb. D.Nort bununla belə müasir iqtisad elmində bölgünün əsas axın istiqamətinin olmadığını, əgər baş verərsə onda onun institusional dəyişikliklər modelinə əsaslanacağını qeyd edir (60, s. 137). Əgər son illərdə keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə gedən iqtisadi proseslərə nəzər salsaq institusional dəyişkən modelin tətbiq edildiyini görmək olar.

Lakin bir çox hallarda bu dəyişikliklərdə də yanlışığa yol verilir.

Q.Ofer keçid iqtisadiyyatının təcrübəsində köklü dəyişikliklərin əhəmiyyətini göstərərək qeyd edir ki, “adətən keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə əvvəlcə minimal institusional bazanı yaratmaq əvəzinə iqtisadi sistemi yaratmağa cəhd göstərilir. Bu bazar mexanizminin işinin məhv edilməsinə, müəssisənin idarəetmə metodlarının əvvəlki konservasiyasına, inhisarın tüğyan etməsinə, kölgə iqtisadiyyatının çiçəklənməsinə, korrupsiya və dövlət nəzarətinin zəifləməsinə gətirib çıxarır”(63 s.). Deməli, iqtisadi sistemin qurulması üçün ilk öncə minimal institusional bazanın yaradılması vacibdir. Bu bazanın yaradılmadığı təqdirdə gəlirlərin bölgüsündə problemlər meydana gəlir. Lakin bu halda da ölkənin spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

Ümumiyyətlə dövlət gəlirlərin tənzimlənməsində fəal iştirak etməklə bir-biri ilə əlaqədə olan zaman ziddiyyət təşkil edən iki məsələni həll etməyə çalışır. Bir tərəfdən gəlirlərdə yaranmış bərabərsizliyi aradan qaldırmağa, digər bir tərəfdən isə bu bərabərsizliyin tam aradan qaldırmamağa çalışır. Çünki ciddi bərabərsizlik və tam bərabərlik, həm iqtisadi səmərəlilik, həm də sosial ədalət prinsiplərinə ziddir.

Lakin dövlət birbaşa və dolayı yolla milli gəlirin təkrar bölgüsünü həyata keçirməklə bu bərabərsizliyi nisbi azaltmağa çalışır. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

- «transfert ödəmələri», aztəminatlı əhali qruplarına, əlillərə, qocalara və işsizlərə müavinət ödəmələri;
- sosial əhəmiyyətli məhsul və xidmətlər üçün «qiymət tənzimlənməsi»;
- gəlirlərin və transfert ödləmələrinin mövcud qanunla indeksasiya edilməsi;
- bütün müəssisələrdə əmək ödənişinin bazası kimi «minimum əmək haqqı»nın tətbiq edilməsi;
- nominal gəlirlərin artmasına uyğun olaraq vergi dərəcələrinin artırılması kimi mütərəqqi vergi ödəməsinin tətbiqi;

Bölgü demək olar ki, həmişə iqtisad elmində səmərəlilik problemi ilə bağlı olmuşdur. Əgər makro səviyyədə gəlirlərin bölgüsünə dövlət siyasəti prizmasından baxılırsa, mikro səviyyədə gəlirlərin bölgüsü ənənəvi olaraq istehsal amillərinin gəlirliliyinin təhlilindən keçir. Qeyd edək ki, funksional və şəxsi olmaqla gəlirlərin bölgüsünün iki növü göstərilir.

Gəlirlərin funksional bölgüsü - istehsal amillərinə əsaslanır. Gəlirlərin funksional bölgüsü cəmiyyətin pul gəlirlərinin əmək haqqı, renta, faiz və mənfəət kimi gəlir növləri ilə bağlıdır.

Funksional bölgü əhalinin ilkin gəlirlərini formalaşdırır. Kiçik mülkiyyətçilərin, o cümlədən həkimlərin, vəkillərin, fermerlərin, kiçik və korporativ olmayan müəssisələrin sahiblərinin gəlirləri əmək haqqı, gəlir, renta və faizdir. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, qarışıq iqtisadiyyatda ümumi gəlirlərin əsas hissəsi əmək haqqı hesabına formalaşır.

Məlum olduğu kimi, istehsal olunmuş milli gəlir əvvəlcə onun istehsalçıları arasında bölüşdürülür. Burada əmək, torpaq, kapital və sahibkarlıq fəaliyyəti istehsalın başlıca amilləri kimi çıxış edirlər. Buna görə də həmin gəlirlərin bölgüsündə onun mülkiyyətçiləri iştirak edərək, əmək haqqı, faiz, renta mənfəət formasında gəlir əldə edirlər. İstehsal olunan milli gəlirin ilkin bölgüsündən sonra, onun yenidən bölgüsü baş verir və beləliklə, milli gəlirin bölgüsü həyata keçirilir. Bu bölgüdə Ş.Xəlilovun fikirləri ilə ifadə etsək, "...milli gəlirin bilavasitə istehsalı ilə məşğul olmayan cəmiyyətin digər üzvləri iştirak edirlər. Beləliklə, milli gəlirin ilkin və yenidən bölgüsü nəticəsində cəmiyyətdə bütün üzvlərinin və sosial qruplarının gəlirləri formalaşır (14, s. 161). Başqa sözlə, gəlirlərin tənzimlənməsi baş verir.

İqtisadi nəzəriyyədən məlum olduğu kimi, milli gəlir cəmiyyətin istehsal və istehlak tələbatını ödəyən həyat səviyyəsini formalaşdıran ümumiləşdirilmiş gəlir göstəricidir. Milli gəlirin artırılması istehsalın və sosial təyinatlı tədbirlərin həyata keçirilməsinə şərait yaradır. Milli gəlirin bir hissəsi istehlak tələbatını ödəmək üçün əməyin cəmiyyət və keyfiyyətindən asılı olaraq bölünür, şəxsi istehlak fondu və alıcılıq qabiliyyəti formalaşır (9, s. 34-35).

Milli gəlirin bölgüsündə əhalinin payını müəyyən edən gəlir səviyyəsi nominal gəlir adlanır. Nominal gəlirlər sahibkarın və əhalinin xərclərini ödəmək üçün ilkin bölgü yolu ilə əldə olunan gəlirlərdir. Lakin maliyyə-kredit, vergi, qiymət sistemi vasitəsilə nominal gəlirlərin də yenidən bölgüsü baş verir. Belə ki, dövlət nominal gəlirlərdən vergi vasitəsilə vəsait toplayır və ümumi cəmiyyətin tələbatını ödəmək üçün yenidən özünə qaytarır.

Real gəlirlər isə kəmiyyət və struktur baxımından nominal gəlirlərdən fərqlənir. Belə ki, real gəlir – sərəncamda qalan gəlirlərlə əldə edilməsi mümkün olan məhsulların kəmiyyəti kimi başa düşülür. Real gəlirlər nominal gəlirlərin qiymət və tariflərin dəyişməsinə əsaslanaraq hesablanır. Ə.Q.Əlirzayevin fikrincə, real gəlirlərin dəyişməsinə təsir edən amillər nominal gəlirlərin dəyişməsinə başqa müstəvidə təsir göstərir (9, s. 35). Gəlirlərin real bölgüsü o vaxt mümkün olur ki, həm mizdlü işçinin, həm də kapital mülkiyyətçisinin sosial statusu birmənalı şəkildə eyniləşsin. Göründüyü kimi istehsal amillərinin mülkiyyətçiləri müxtəlif istehsal amillərinə sahib olduğundan gəlirlərin funksional bölgüsü onların gəlirlərini əks etdirmir.

Gəlirlərin şəxsi bölgüsünə gəldikdə isə bu, onun ev təsərrüfatları və şəxslər arasında paylanması ilə ölçülür. Bu zaman dövlət istehsal amilləri üzrə əldə edilən gəlirlərin bir hissəsini vergi formasında onlardan alır və yenidən bölgü əsasında aztəminatlı ailələrə, dövlət xərclərinin ödənilməsinə xərcləyir. Deməli, gəlirlərin şəxsi bölgüsü cəmiyyətin məcmu gəlirlərinin ayrı-ayrı ev təsərrüfatları arasında bölgüsü ilə bağlıdır. Şəxsi bölgü qeyri-bərabərliyi ilə fərqlənir və bu Pareto-Lorens-Cini metodologiyası əsasında müəyyən edilir. Hələ XX əsrin əvvəllərində Pareto gəlirlərin bölgüsünün faktiki göstəricilərinə əsaslanaraq, “Pareto” qanununu formalaşdırmışdır. «Pareto qanunu»na görə gəlir səviyyəsi və onları əldə edənlərin sayı arasında əks bağlılıq vardır. Başqa cür desək, gəlirlərin fərdi bölgüsü davamlı qeyri-bərabərdir. Pareto qanuna görə demək olar ki, gəlirlərin bölgüsündə qeyri-bərabərlik səviyyəsi («Pareto əmsalı») müxtəlif ölkələrdə, eynidir. Çünki Pareto konsepsiyyasında gəlirlərin bölgüsünə sosial və siyasi amillərdən asılı olmayan və dəyişmə-yən amil kimi baxılır. Paretoya görə tarazlıq yalnız o halda mövcud olur ki, təkcə tələb-təklif arasında deyil, eyni zamanda bazar münasibətləri iştirakçılarının rifah halında bərabərlik olsun. Eləcə də onun bütün iştirakçılarının rifahı yaxşılaşsın. Onun rifah halı meyarında deyilir: «heç kimə zərər vurmayan və bəzilərinin isə vəziyyətini yaxşılaşdıran hər hansı dəyişikliyə ümumi yaxşılaşma kimi baxmaq lazımdır».

Qeyd edək ki, iqtisadi nəzəriyyədə gəlirlərin bölgüsündəki bərabərsizlik qiymətləndirilərkən müxtəlif yanaşmalardan istifadə olunur. Onlardan birincisi gəlirlərin bir neçə komponentinə əsaslanır. Bu zaman əsas gəlir mənbələrinə görə ümumi

qiymətləndirmə aparılır. Burada gəlirlərin bərabərsizliyi əmək haqqından, özünü məşğulluqdan və transfert ödəmələrindən əldə edilən gəlirlərin ümumi gəlirlərdə xüsusi çəkisi ilə müqayisə edilir. Ancaq bu digər gəlir mənbələrinin bərabərsizliyə təsirinin müəyyən edilməsinə imkan vermir.

İkinci yanaşma gəlirin başqa komponentlərinin əlavəsi zamanı tədqiq olunur. Bu yanaşma, digər gəlir komponentlərinin ümumi gəlirlərdə bərabərsizliyə təsirinin qiymətləndirilməsinə imkan verir. Bununla yanaşı müəyyən olunmuş komponentin məbləği, ölçüsü bura əlavə olunan komponentlərin ardıcılığından asılıdır.

İqtisadçıların bir çoxu (U.Xatton, S.Brittan, L.Turrou, C.K.Helbreyt) belə qənaətə gəlirlər ki, gəlirlərin qeyri-bərabər bölgüsü probleminin həlli təkcə milli və dünya iqtisadiyyatının davamlılığından deyil, eləcə də gələcəkdəki inkişaf trayektoriyasından asılıdır (75, s.38); (38, s.124); (73, s.86).

Bölgü münasibətlərinin transformasiyasında mühüm yeri: istehsal amillərinə olan tələb və təklif, istehsal amilləri üzərində çoxlu mülkiyyət formalarının olması, işçilərin əmək haqqı, dövlət sektorunda xidmət edənlərin məvacibi, ev təsərrüfatlarının və torpaq mülkiyyətindən renta, kiçik sahibkarların gəliri (əmək haqqı kombinasiyası, gəlir, renta, faiz və dividend) və s. bu kimi gəlir mənbələri tutur. Hazırda gəlirlərin bölgüsünün yeni üsulları fərdi mülkiyyətdən keçməklə, işçinin müəssisənin əmlakındakı payına və korporativ mülkiyyətin formalaşmasına uyğun olaraq həyata keçirilir. Bu bazar münasibətlərinin formalaşdığı bütün ölkələr üçün xarakterikdir.

Gəlirlərin bölgüsünün sosial institutların yaranmasına və dağılmasına təsirinin təhlili, keçid dövründə gəlirlərin bölgüsü mexanizmində baş verən xüsusiyyətlərin tədqiq olunmasını tələb edir. Bu mexanizm 3 yanaşma blokundan ibarətdir.

Birinci blok - gəlirlərin funksional bölünməsinə təşkil edir. Belə bölgü yalnız istehsal amillərinin qiymətini müəyyən edən istehsal amilləri bazarının formalaşması şəraitində mümkündür. İstehsal amilləri bazarının strukturunda əmək bazarı mühüm rol oynayır.

İkinci blok –bu sosial təkrar bölgüdür. Bu bazar prosesi dövlətin müdaxiləsinə, gəlirlərin sosial qayğıya ehtiyacı olanlar arasında bölünməsinə əsaslanır, transfert və vergi mexanizminin köməyi ilə həyata keçirilir.

Üçüncü blok –bölgü xüsusi maraqları olan qrupların fəaliyyətinə əsaslanır. Belə bölgü gəlirlərin cəmiyyətdə bölgüsünün əvvəlki iki tipi ilə bağlıdır. Gəlirlərin bölgüsünün bu üsulunun seçilməsi onun spesifik iqtisadi təbiətinə əsaslanır.

Gəlirlərin bölgüsündə ictimai, siyasi və iqtisadi institutların (institusional strukturun) formalaşması və gəlirlərin bölgüsündəki nisbət dəyişikliyi təhlil edərkən bununla bir sıra nöqsanların aradan qaldırıldığını görmək olar. Əgər institusional dəyişmə zamanı gəlirlərin bölünməsi transformasiyasına kənar amillər qaçılmaz təsir göstərsə onda, bu dəyişiklik əhəmiyyətini itirir və sosial gərginlik artır.

Sosial gərginliyin artmasına təsir göstərən əlavə amil gəlirlərin sosial qruplar və regionlar arasında qeyri-bərabər bölünməsidir. Gəlirlərin bölgüsündəki qeyri-bərabərliyin obyektiv, subyektiv və spesifik səbəbləri vardır. Gəlirlərin qeyri-bərabərliyinin obyektiv səbəbi ümumilikdə məşğulluğun faydalılığına, əmək haqqının ərazi, sahə, peşələrarası diferensiasiyasına, təhsil səviyyəsinə, mülkiyyətə sahibliyin qeyri-bərabərliyinə əsaslanır. Subyektiv səbəbinə gəldikdə isə bu şəxsiyyətin xarakteri (uğur, əlaqə, risk, avantüristlik, diskriminasiya və s.) ilə bağlıdır.

Amerika iqtisadçısı S.Kuznets 1955-ci ildə ilk dəfə olaraq iqtisadi inkişaf bərabərsizlik arasında bağlılıq olması məsələsinə diqqət yetirdi. O göstərdi ki, iqtisadi inkişaf başlanğıcda bərabərsizliyə aparır, sonra da bu bərabərsizlik azalır. Bu asılılıq Kuznets əyrisi adını almışdır.(83) Rovallion Çen 1981-1994-cü illərdə 67 inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatı ölkəsinin ev təsərrüfatlarının tədqiqini apararaq bərabərsizliyin dəyişməsi ilə iqtisadi inkişaf arasında nisbi asılılığı tapdı.(71, 45) Oxşar nəticəni Mişel P. Keane və Esvard S. Prasad 2001-ci ildə 14 keçid iqtisadiyyatı ölkəsində keçid dövrünün ilk 8 ilini tədqiq edərək əldə etdi. Əvvəllər hesab edilirdi ki, bərabərsizlik iqtisadi artımı stimullaşdırır. Bunu onunla izah edirdilər ki, ilkin bərabərsizlik varlıqların kapital yığılmasına şərait yaradır və yığılan kapital hesabına iqtisadi inkişaf stimullaşdırılır.(86, 27) Sonralar bərabərsizliyin azaldılmasının iqtisadi inkişafa müsbət təsir göstərməsi fikirləri də öz yerini tutmağa başladı. Gəlirlərin bölünməsində bərabərsizliyin iqtisadi inkişafa təsirini aşağıdakı kimi sıralamaq olar.

1) Qeyri-bərabərlik iqtisadi artıma mənfi təsir göstərir. belə ki, aztəminatlı

insanları özlərinin potensialını və maddi imkanlarını genişləndirməkdən məhrum edir ki, bu da uzunmüddətli perspektivdə iqtisadi artım üçün ciddi mənfi təsir göstərir. Gəlirlərin bölünməsinin təkmilləşdirilməsinə yönələn siyasət ikili xeyir gətirə bilər. Eyni vaxta qeyri-bərabərliyi azaldar və iqtisadi artıma imkan yaradar.

2) Yüksək qeyri-bərabərlik sosial-siyasi dağıntıya, cəmiyyətdə qeyri-sabitliyə səbəb olur, investisiya qoyuluşunu azaldır.

3) Nəhayət, gəlirlərin qeyri-bərabər bölgüsü cəmiyyətdə iqtisadi inkişafa (siyasi iqtisad nöqtəyi-nəzərindən) mənfi təsir göstərir.

Dünya təcrübəsinə nəzər salsaq görürük ki, yüksək bərabərsizlik olan ölkələrdə adətən şöhrətpərəst tədbirlərə, abadlıq, təmir-tikinti işlərinə meyl artır. Bundan başqa yüksək bərabərsizlik olan ölkələrdə ədalətsizlik, cəmiyyətdə bir sinif və ya ictimai qrup tərəfindən başqa sinif və ya ictimai qrupun mülkiyyətinin zorla əlindən alınması hallarının genişlənməsi yığma marağı zəiflədir, kapital qoyuluşuna və əməyə stimulu azaldır, iqtisadi artımı zəiflədir, siyasi vəziyyətin kəskinləşməsinə və ciddi qarşıdurmaya gətirib çıxarır (44, s 13-14).

Hazırda gəlirlərinin bölünməsində bərabərsizliyi qiymətləndirərkən ev təsərrüfatları üzrə statistik göstəricilərdən istifadə edərək az və ya çox gəlirlilər arasında balansın gözlənilməsi vacibdir. Lakin bəzən cəmiyyətdəki mövcud bərabərsizliyi süni azaltmaq (yəni göstəricilərdə) üçün varlı ev təsərrüfatlarının sorğuya cəlb edilməməsi gəlirlərdə bərabərsizliyin qiymətləndirilməsinə imkan vermir.

Aparılan tədqiqat işlərində növbəti addım sosial-demoqrafik xarakteristikanın milli gəlirin bölgüsünə təsirinin qiymətləndirilməsidir. Bunlara: demoqrafik (ev təsərrüfatı başçısının yaşı, cinsi, təhsili, məşğulluq statusu) və məşğulluğun strukturunda dəyişikliklər, işsizlik, ev təsərrüfatının yaşadığı ərazi, sakinlik növü və s. aid edilir (44, s 19).

Qeyd edək ki, istehlak səbəti gəlir, yaş, peşə və başqa əlamətləri üzrə diferensiasiya olunaraq qiymətləndirilir. Minimum istehlak büdcəsi öz növbəsində insanların yaşaması üçün tələb olunan fizioloji minimumun, sağlamlığının qorunmasının və digər tələbatlarının ödənilməsinin minimum həddi kimi başa düşülür. Bu hədd iş qüvvəsinin təkrar istehsalı və ölkədə yoxsulluq səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi

üçün vacibdir.

Sosial ədalət anlayışına və onun əsas istiqamətlərinə: utilitarizm və eqalitarizmdir.

Sosial ədalətə çatmağın bu nəzəriyyələr çərçivəsində təklif olunan meyarlarını qısa şəkildə belə vermək olar.

Utilitarizm haqqında İremiya Bentam (XIX əsrin əvvəli) əsərlərində rast gəlinir. Bu nəzəriyyəyə görə cəmiyyətin rifahı fərdlərin uğurlarının məcmusudur. Və dövlət məcmu nəticənin maksimallaşdırılmasının qayğısına qalmalıdır.

Eqalitarizm haqqında Con Roulzun əsərlərində, o cümlədən “Ədalət nəzəriyyəsi” (1972) kitabında verilmişdir. Roulz bildirir ki, cəmiyyətin rifahı pis vəziyyətdə yaşayan fərdin vəziyyətindən asılıdır. Başqa sözlə, vəziyyəti daha yaxşı olan fərdin rifahının istənilən yaxşılaşması cəmiyyət üçün rifahı daha pis olan fərdin vəziyyətinin pisləşməsinin yerini doldura bilməz.

Gəlirlərin bərabərliyi və qeyri-bərabərliyi arasında seçim - ədalətsiz iqtisadi effektivliklə sosial ədalət arasındakı seçimdir. Qeyd edək ki, müasir iqtisadi nəzəriyyədə «sosial ədalət» anlayışına: «eqalitar» və «utilitar» nəzəriyyələrinə daha çox rast gəlinir. Eqalitarizm haqqında Con Roulzun əsərlərində, o cümlədən “Ədalət nəzəriyyəsi” kitabında verilmişdir. Roulz bildirir ki, cəmiyyətin rifahı pis vəziyyətdə yaşayan fərdin vəziyyətindən asılıdır. Başqa sözlə, vəziyyəti daha yaxşı olan fərdin rifahının istənilən yaxşılaşması cəmiyyət üçün rifahı daha pis olan fərdin vəziyyətinin pisləşməsinin yerini doldura bilməz.

Alimlər yoxsulluqla mübarizənin bir çox variantını təklif edirlər. Sözsüz ki, fərqli variantlar (yanaşmalar) yeni ideyaların meydana çıxmasına səbəb olur. Yoxsulluqla mübarizədə güclü dövlət təsirinin tərəfdarları yoxsulluğa sosial və iqtisadi şəraitin nəticəsi kimi baxır və bunu aztəminatlıların yoxsulluğun öhdəsindən gələ bilməməsi ilə izah edirlər. Onlar göstərir ki, qidalanmama, pis təhsil, dağılmış ailə, diskriminasiya, işləmək imkanlarının məhdudluğu və pis ətraf mühit yoxsulluğun əsas müəyyənləşdirici amilidir. Buna görə bu fikrin tərəfdarları hesab edir ki, yoxsulluqla mübarizədə cavabdehlik məhz dövlətin üzərinə düşür. Dövlət ya yoxsulları minimal gəlirlərlə təmin etməlidir, yaxud da yoxsulluğu yaradan şəraiti

aradan qaldırmalıdır. Beləliklə, cəmiyyətdə gəlirlər birinci son məhsul təklifi, ikinci iqtisadi vəziyyətin bərabərliyi kimi müsbət əhəmiyyətə malikdir.

Milli gəlir bölünməsində, eləcə də tənzimlənməsində vergilər mühüm rol oynayır. Vergilər real şəxsi gəlirlərin ölçüsünü müəyyən edir. Faiz dərəcəsi isə əmanətlərin artımına təsir göstərməklə gəlirlərin istehlak hissəsinin ölçüsünü, bununla yanaşı effektiv təklifin həqiqi artımını müəyyən edir.

Ümumilikdə milli gəlirin bölgüsü və yenidən bölgüsündə, həmçinin tənzimlənməsində dövlət institutlarının üzərinə aşağıdakı funksiyalar düşür:

- zəmanətli minimum əmək haqqını təyin etmək;
- iş həftəsinin maksimum həddini müəyyən etmək;
- iqtisadiyyatın dövlət sektorunda əmək haqqını birbaşa tənzimləmək;
- vergi tənzimləyicisi;
- kollektiv müqavilələrin tənzimlənməsinin qanunvericiliyi;
- ailənin zəmanətli minimum gəlirini təyin etmək kimi vasitələr mövcuddur.

Bir qayda olaraq əmək haqqının kəmiyyəti vaxtaşırı həmkarlar ittifaqı və sahibkar birlikləri arasında bağlanan kollektiv müqavilələrdə göstərilir. Yerinə yetirilməsi məcburi olan normativ kimi minimum əmək haqqını təyin etməkdə dövlətin məqsədi işəgötürənlərin işçi qüvvəsinə məsrəflərin azaldılmasına cəhdini məhdudlaşdırmaqdan ibarətdir. Belə bir şəraitdə işəgötürənlərin rəqabətdən istifadə üzrə imkanları azalır. Tarif müqavilələrində təshih olunmuş əmək haqqının kəmiyyəti saat hesabı haqqın minimum kəmiyyətini ifadə edir və işəgötürən muzzdlu işçiyə ondan aşağı səviyyədə təklif etməyə ixtiyarı yoxdur. İşçi də, öz növbəsində haqqın azaldılmasına razılıq verməməlidir. Deməli, dövlətin təyin etdiyi zəmanətli minimum əmək haqqı, əmək haqqının yaşayış minimumundan aşağı düşməsinə və yoxsulluğun meydana gəlməsinə mane olan özünə xas sosial sabitləşdirici rol oynayır.

Məlumdur ki, ailə əldə etdiyi gəlirin bir hissəsini (bəzən hamısını) öz tələbatını ödəmək üçün məhsul və xidmətlərə xərcləyir. Beləliklə, əldə edilən pulun bir hissəsi ailənin özünün iqtisadi (təkrar istehsal) fəaliyyətin maliyyələşməsinə xərclənir. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, dövlət gəlirin bir hissəsini aztəminatlı, yoxsul, əlil və s. əhali qruplarını müdafiə etmək üçün yenidən bölür. Beləliklə, yenidən bölgü əhali

gəlirlərinin artırılmasına deyil, eyni zamanda büdcə vəsaitlərinin artırılmasına və əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşmasına təsir göstərir.

Hazırda müxtəlif ölkələr üzrə həyat səviyyəsini müəyyənləşdirmək və müqayisə etmək üçün istehlak səbəti (yaşayış minimumu) anlayışından istifadə olunur (13, s. 32). Şübhəsiz ki, gəlirlərin yenidən bölgüsü bütün müasir sivil dövlətlərin başlıca funksiyasıdır. Bu bölgüdə dövlətin qiymət siyasəti əhəmiyyətli rola malikdir. İslahatlar prosesində aydın olur ki, qiymətin artması təkcə tələbin yığılmasından irəli gəlmir. Bu münasibətdə ən ciddi problem pul gəlirlərinin az idarə oluna bilən artımıdır. Nəticədə inflyasiya sürətlənir, real gəlirlər azalır və yoxsulluq səviyyəsi artır.

Məlum olduğu kimi, yoxsulluq gəlirlərin və əmlakın qeyri-bərabər bölgüsü, yüksək inflyasiya şəraitində gəlirlərin indeksasiya olunmaması, məşğulluq səviyyəsinin aşağı olması, siyasi qeyri-sabitlik və s. məsələlərlə birbaşa bağlıdır. Bu zaman gəlirləri, yenidən bölgüsü ilə bağlı olan funksiya heç də az əhəmiyyət kəsb etmir. Çünki gəlirlərin bölgüsünü təmin edən konkret mexanizmin olmaması sosial təbəqələşməni və yoxsulluğu dərinləşdirir. Xüsusilə insanların özündən asılı olmayan xəstəlik, əlillik, qocalıq və s. bu kimi hallar yoxsulluğa əsas yaradır. Bu halda dövlət yığılan vergilərin yenidən bölgüsünü aparmaqla (sosial müdafiə, tibbi yardım, təhsil, müavinət) yardım göstərir.

Beləliklə, milli gəlir və onun dinamikası ölkədə makroiqtisadi proseslərin həyata keçirilməsində, iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsində və həyat səviyyəsinin qiymətləndirilməsində əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur. Bu baxımdan indiki bazar münasibətləri şəraitində milli gəlir formalaşması mənbələrinin, strukturunun, eləcə də həyat səviyyəsi ilə qarşılıqlı əlaqəsinin həm nəzəri, həm də praktiki olaraq öyrənilməsi tələb olunur.

1.2. Həyat səviyyəsi və milli gəlir bölgüsü və təkrar istehsalının sürətləndirilməsi arasında qarşılıqlı əlaqənin nəzəri əsasları

Məlum olduğu kimi, milli gəlirin bölgüsü və onun təkrar istehsalının sürətləndirilməsi həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi ölkədə həyata keçirilən iqtisadi və sosial siyasətdən birbaşa asılıdır. İqtisadi nəzəriyyədən məlum olduğu kimi dövlətin sosial siyasətinin əsas məqsədlərindən biri də milli gəlirin bölgüsünün tənzimləməsini yerinə yetirməklə həyat səviyyəsinin fasiləsiz yüksəldilməsinə, sosial bərabərsizliyin aradan qaldırılmasına, sosial rifahın təmin olunmasına nail olmaqdan ibarətdir. Dünyanın tanınmış iqtisadçı alimləri D.Beg, S.Fişer və R.Dornbuş sosial siyasət anlayışına müxtəlif bazarlarda ev təsərrüfatlarının davranışına, hərəkətinə dövlətin sistemli təsiri kimi izah edirlər (81, s. 361). Burada dövlətin sistemli təsiri dedikdə daxili məhsul və xidmətlər bazarında qiymət tənzimlənməsi, vergi siyasəti və sağlam rəqabət mühitinin formalaşması və s. başa düşülməlidir. Sözsüz ki, hər bir bazar subyekti (bəzi dövlət müəssisə və təşkilatları istisnaqlıq təşkil edir) öz gəlirini maksimum səviyyədə artırmağa çalışır. Çünki gəlir, bazar iqtisadiyyatının aktiv iştirakçılarının fəaliyyətinin son məqsədi, obyektiv və zəruri şərti hesab olunur. Buna baxmayaraq burada dövlətin tənzimləmə siyasəti vacibdir. Bu dövlətin həyata keçirdiyi sosial siyasət, gəlirlərin alınmasında əmələ gələn bərabərsizliyin nisbi azalması, kütləvi yoxsulluğun qarşısının alınması və nəhayət, ölkə əhalisinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə müşayiət olunur.

Ə.T.Nağıyev və R.İ.Mürşudovun fikirlərinə görə, sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatına keçid və keyfiyyətə yeni iqtisadi münasibətlərin yaranması, sosial müdafiə sistemində zəruri islahatların aparılmasını, müasir tələblərə cavab verən çevik, işlək mexanizmlərin, əmək və sosial hüquqların qorunmasını təmin edən tam əlaqəli hüquqi və iqtisadi-sosial təminat sisteminin yaradılmasını təmin edir (28, s. 49).

Qeyd etmək lazımdır ki, milli gəlirin artırılması və onun əsasında həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması ölkədə həyata keçirilən sosial-iqtisadi siyasətdən, mövcud resurslardan səmərəli istifadə edilməsindən birbaşa asılıdır. Məhz bu səbəbdən milli gəlir formalaşması mənbələri, onların sosial qruplar, ev təsərrüfatları

və digər əhali qrupları arasında ədalətli bölünməsi cəmiyyətdə sosial sabitliyin təmin edilməsinin əsas və başlıca şərti hesab edilir. Ə.Əlirzayev gəlirləri istehsal, bölgü prosesləri nəticəsində formalaşan sosial-iqtisadi inkişafın maddi əsası hesab edir. Onun fikrincə, «gəlirlər iqtisadi obyektlərin (və subyektlərin) fəaliyyət xüsusiyyətlərini, onların məqsəd və vəzifələrini özündə əks etdirir (9, s. 33).

Fikrimizcə, yuxarıda qeyd olunan fikirlər milli gəlir formalaşmasında sosial siyasətin xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərir və sosial münasibətlərin tənzimlənməsi sahəsində dövlətin əsas funksiyası hesab olunur. L.İ.Abalkin haqlı olaraq müasir mərhələdə sosial siyasətin başlıca istiqamətini şəxsiyyətin iqtisadi fəallığının hərtərəfli stimullaşdırılmasına, hər bir insanın özünün əməyi, enerjisi, təşəbbüsü və bacarığı ilə özünə və ailəsinə layiqli həyat şəraiti qurulmasının təmin edilməsinə yönəlməsində görür (31, s. 643). Hesab edirik ki, layiqli həyat şəraitinin qurulması insanların gəlirlərindən asılı olur.

Qeyd edək ki, transformasiya iqtisadiyyatında dövlət müxtəlif vasitələrdən, üsullardan istifadə etməklə bu funksiyaların həyata keçirilməsini, milli gəliri artırmaqla ölkə vətəndaşlarının həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasını və sosial dövlətin qurulması öhdəliyini öz öhdəsinə götürür. Beləliklə, P.K.Qonçarovun sözləri ilə ifadə etsək «...dövlət sosial siyasətin strategiyasını və onun baza parametrlərini müəyyən-ləşdirməklə vətəndaşlar, ictimai institutlar və dövlət arasında harmoniya yaradır» (42, s. 24). Sosial siyasətin son məqsədinə gəldikdə isə o əhali gəlirlərini (məşğulluq, əmək haqqı, müavinətlər və s.) tənzimləməklə ölkədə həyat səviyyəsinin yüksəldil-məsinə xidmət edir. C.B.Quliyevin fikrincə, «həyat səviyyəsi insanların fiziki, mə-nəvi və sosial tələbatının təmin edilməsi səviyyəsini xarakterizə edən sosial-iqtisadi kateqoriya kimi, bir tərəfdən insanların tələbatının inkişaf dərəcəsi ilə, digər tərəfdən də, onların tələbatının təmin edilməsi üçün istifadə olunan mühüm nemətlərin və xidmətlərin kəmiyyət və keyfiyyəti ilə müəyyən edilir (19, s. 35). Əgər inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə, eləcə də iqtisadi ədəbiyyatlara nəzər salsaq, əhali gəlirləri ilə həyat səviyyəsi arasında birbaşa asılılığın olduğunu görə bilərik. Yəni bu anlayışların biri digərini tamamlayır. Belə ki, əgər ölkədə həyat səviyyəsi aşağıdırsa deməli, real gəlir səviyyəsi aşağıdır və ya əksinə, əgər real gəlir səviyyəsi azdırsa, deməli, həyat

səviyyəsi aşağıdır. Müasir mərhələdə sosial siyasətin başlıca istiqaməti şəxsiyyətin özünə və ailəsinə layiqli həyat şəraiti qurulmasına yönəlməlidir.

Bu baxımdan, milli gəlir formalaşmasının nəzəri-metodoloji əsaslarını tədqiq edərkən «həyat səviyyəsi» və «əhali gəlirləri» anlayışlarının mahiyyətinin və qarşılıqlı əlaqəsinin açılması vacibdir. Bu anlayışların birinin digərini tamamladığını və gəlirlərin həyat səviyyəsinin ən mühüm tərkib hissəsi olduğunu nəzərə alaraq əvvəlcə «həyat səviyyəsi» anlayışının mahiyyətinə nəzər salaq. Bu anlayış altında adətən, yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, insanların maddi və mənəvi tələbatının ödənilmə səviyyəsi başa düşülür. Ödənilmə səviyyəsi burada insanın yaşaması və fəaliyyət göstərməsi üçün istehlak standartları səviyyəsi kimi izah edilir. Göründüyü kimi, həyat səviyyəsi təkcə gəlirlərə görə deyil, kompleks göstəricilərə əsaslanaraq qiymətləndirilir.

Qeyd edək ki, bəzən elmi ədəbiyyatda «həyat səviyyəsi» və «həyat keyfiyyəti» anlayışları eyniləşdirilir. Hesab edirik ki, bu anlayışlar bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan ümumi bağlılıq olsa da, onları bir-birindən fərqləndirən cəhətlər vardır. Qeyd edildiyi kimi həyat səviyyəsi müəyyən dövr üçün insanların maddi və mənəvi tələbatlarının ödənilmə səviyyəsini əks etdirir. S.A.Vasnev həyat səviyyəsi anlayışına geniş mənada baxmışdır. O əhalinin «həyat səviyyəsi» anlayışı altında insanların həyatı üçün zəruri olan maddi (ərzaq məhsulları, paltar, yaşayış binası, məişət əşyaları) və mənəvi (əmək, məşğulluq, sağlamlıq, təhsil, asudə vaxt, istirahət) tələbatının ödənilməsi səviyyəsini əsas götürür (41, s. 108). Göründüyü kimi, «həyat səviyyəsi» əhalinin zəruri maddi sərvət və xidmətlərlə təminatının minimal istehlak tələbi səviyyəsinə çatdırılması və səmərəli istehlakın təmin edilmə dərəcəsi ilə xarakterizə olunur. Məhz bu cəhətləri nəzərə alaraq iqtisadi nəzəriyyədə həyat səviyyəsinə mühüm və olduqca mürəkkəb sosial-iqtisadi kateqoriya kimi baxılır. «Həyat keyfiyyəti» isə çox vaxt özündə kəmiyyətcə tam qiymətləndirilməsi mümkün olmayan çoxsaylı amilləri birləşdirir. Həyat keyfiyyətinə –insanın əmək şəraiti və təhlükəsizliyi, asudə vaxtdan istifadə imkanları, ekoloji vəziyyəti, sağlamlığı, fiziki inkişafı və bir çox başqa göstəricilər daxildir (61, s. 33). Qeyd olunanlar onu göstərir ki, əhalinin həyat səviyyəsinin və eləcə də yoxsul əhalinin müəyyən edilməsində əhali gəlirləri, xüsusilə də pul gəlir-

ləri əhəmiyyətli yer tutur. Bu baxımdan inkişaf etmiş ölkələrdə gəlirlərin formalaşması, onların növləri və mənbələrinin kompleks tədqiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təsadüfi deyil ki, beynəlxalq sənədlərdə yoxsulluğun səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün əhalinin maddi gəlirləri birinci sırada yer alır. Çünki yoxsulluğa təsir edən amillər içərisində ən vacib yeri məhz əhalinin pul gəlirləri tutur.

Əhalinin həyat səviyyəsini qiymətləndirərkən onların maddi vəziyyəti və tədqiq olunan dövrdə cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafını xarakterizə edən bir sıra göstəricilər təhlil olunur. Maddi vəziyyəti dedikdə əhalinin pul gəlirləri və onların istifadəsi başa düşülür. Geniş mənada gəlir hüquqi və fiziki şəxslərin iqtisadi fəaliyyətinin nəticəsini xarakterizə edir. Bu mənada A.M.Babuşkina haqlı olaraq əhali gəlirlərini həyat səviyyəsini müəyyən edən başlıca amil kimi qiymətləndirir (36, s. 111). Əhali gəlirləri eləcə də yoxsulluğun qiymətləndirilməsində əsas yerlərdən birini tutur. Ona görə də əhalinin həyat səviyyəsindən danışarkən ilk növbədə sosial qrupların, ev təsərrüfatlarının maddi vəziyyəti, yəni pul gəlirləri, eləcə də həyat səviyyəsinə və cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafına təsir edən digər amillər qiymətləndirilməlidir. Bu məqsədlə ilk növbələ milli gəlir formalaşması mənbələrinə və xərclərinin quruluşuna və onların istifadəsi məsələlərinə baxılmalıdır. V.F.Mayer haqlı olaraq istehlakın səviyyəsi və strukturuna həyat səviyyəsinin bilavasitə və birbaşa göstəricisi kimi baxır (49, s.7). V.İ.Qurev isə əhalinin real gəlirlərini xalqın rifah səviyyəsini xarakterizə edən əsas göstərici hesab edir (43, s. 65). Araşdırmalardan da göründüyü kimi həyat səviyyəsi, ilk növbədə gəlirlərə əsaslanaraq müəyyən edilir. Təcrübə ölkənin böyüklüyündən və kiçikliyindən asılı olmayaraq hər bir ölkədə vətəndaşların həyat səviyyəsinin bilavasitə iki mühüm amildən asılı olduğunu göstərir. Bunlardan birincisi, ev təsərrüfatlarının adambaşına düşən gəlirlərinin kəmiyyəti, ikincisi isə bazarın əmtəə və xidmətlərlə təmin olunma dərəcəsidir. Maraqlıdır ki, bu gün müasir dünyada dövlətlərin iqtisadi gücü onun büdcəsində və xəzinəsində böyük miqdarda pul və qızıl ehtiyatlarının olması ilə ölçülmür. Müasir dünya reallıqlarında dövlətin iqtisadi gücü onun vətəndaşlarının həyat səviyyəsi, gəlirləri, maddi və mənəvi tələbatının ödənilmə imkanları və səviyyəsi ilə səciyyələnir (1, s. 295).

İqtisadi nəzəriyyədə həyat səviyyəsinə pul gəlirlərinin strukturu, həcmi və əsas

istifadə istiqamətləri ilə bağlı məlumatları xarakterizə edən əsas göstəricilər; əhalinin pul gəlirlərinin bölünməsinin diferensiasiyasına əsaslanan göstəricilər, (o cümlədən aşağı gəlirlərin bölünməsi); sosial yardım və sosial təminatın əsas göstəriciləri; mənzil fondu və mənzil şəraiti və s. qoşulur. Qeyd edilənlər nəzərə alınmaqla sosial statistikada əhalini həyat səviyyəsinə görə 4 qrupa bölürlər:

Birinci qrupa, insanın hərtərəfli inkişafını təmin edən sərvətlərdən geniş istifadə etmək imkanı olan varlılar və ya firavanlıqla yaşayanlar;

İkinci qrupa, insanın fiziki və intellektual gücünün bərpasını təmin edən elmi əsaslandırılmış norma üzrə səmərəli istehlak imkanı olan normal səviyyədə yaşayanlar (orta təbəqə);

Üçüncü qrupa, iş qüvvəsinin təkrar istehsalının aşağı səviyyəsini, iş qabiliyyətinin qorunması səviyyəsində istehlak etmək imkanı olan yoxsullar;

Dördüncü qrupa, yalnız insanın həyatda yaşamasına, bioloji varlığına kifayət edən sərvət və xidmətlər dəstindən minimum istifadə imkanı olan səfalət içində yaşayanlar, kasıblar daxildir (68, s. 66). Əlbəttə bu qruplaşma ilk növbədə insanların gəlirlərinə əsaslanır. Deməli, gəlirlər həyat səviyyəsini xarakterizə edən mühüm göstəricidir.

Məlumdur ki, gəlirlər insan potensialının istifadəsində, iqtisadi inkişafda insan amilinin rolunun artırılmasında və cəmiyyətə adaptasiyasında əhəmiyyətli yer tutur. Təsadüfi deyil ki, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə əhali gəlirləri sahəsində dövlət siyasəti iqtisadiyyatın idarə edilməsinin mühüm şərti hesab olunur və bunu iqtisadi fəaliyyətin məhz insanla bağlı olması ilə əlaqələndirmək olar. Belə ki, iqtisadi fəaliyyət zamanı insanlar özlərinin, eləcə də cəmiyyətin istehlak tələblərini ödəmək üçün sərvət (mal və xidmətlər istehsalı) yaradılmasında iştirak edir və bunun nəticəsi olaraq müəyyən gəlir əldə edirlər. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, iqtisadi fəaliyyətlərin son nəticəsi milli gəlir formalaşmasına, bu isə öz növbəsində ölkə iqtisadiyyatının inkişafına və əhalinin həyat səviyyəsinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Qeyd edək ki, hansı iqtisadi sistemə aid olmasından asılı olmayaraq hər bir ölkədə həyat səviyyəsi qiymətləndirilərkən ilk növbədə, milli gəlir formalaşması mənbələri, onun növləri, quruluşu və bu gəlirlərdən istifadə səviyyəsi əsas kimi götürülür.

Fiziokrat F.Kene sərvətin mənbəyini xarici ticarət deyil, torpaq və əmək olduğunu, məhsuldar əməyin əkinçiliyə, mənfəətin (xalis gəlir) isə torpağa məxsus olduğunu qeyd edirdi. Klassiklərin nümayəndəsi A.Smit bütün gəlirlərin ilk mənbəyi kimi əmək haqqı, mənfəət və renta olduğunu göstərir və bütün mövcud gəlirlərin bu mənbələrdən hər hansı biri ilə əldə olunduğunu qeyd edir (67). J.B.Seyə görə əmək, kapital və torpaq istehsal amillərinə uyğun olaraq üç gəlir mənbəyi vardır. Bunlara əmək haqqı, mənfəət, renta daxildir. O, əmək haqqına əməyin təbii qiyməti kimi baxırdı. A.Marşall isə (həmçinin İ.Şumpeter) öz tədqiqatlarında istehsal amilləri üzrə gəlirlərə sahibkarlıq gəlirini də əlavə edirdilər (54). Əmək digər istehsal amilləri ilə birləşdikdə əmək haqqı adlanan gəlir gətirir. Onu da qeyd edək ki, inkişaf etmiş ölkələrdə əmək haqqından gəlirlər milli gəlir formalaşmasında əsas mənbə rolunu oynayır. C.Lokk çox haqlı olaraq əməyi sərvətin başlıca mənbəyi hesab edir (49, s. 278).

İqtisadi nəzəriyyədə gəlirlər xüsusi və ümumi olmaqla iki yerə bölünür. Xüsusi gəlirlərə maddi işdən (əmək gəliri), sahibkarlıq fəaliyyətindən, mülkiyyətdən gəlirlər, ümumi gəlirlərə isə milli gəlir daxil edilir. Bu gəlirlərin məcmusu cəmiyyətin maksimum tələbatını müəyyənləşdirir. Əgər gəlirləri mənimsəmə subyektinə görə təsnifləşdirsək onları aşağıdakı kimi sıralamaq olar:

- əhali gəlirləri;
- müəssisə (firma) gəlirləri;
- dövlət gəlirləri;
- cəmiyyətin gəliri (milli gəlir).

Əhali gəlirləri sosial-iqtisadi kateqoriya kimi yaradılan məhsulun sosial qruplar, ev təsərrüfatları və ailələr, şəxslər tərəfindən mənimsənilməsi, onlar arasında bölünməsi və bu məhsulun istifadəsi üzrə cəmiyyətdəki münasibətləri xarakterizə edir. Bu xüsusiyyətini nəzərə alaraq iqtisadi nəzəriyyədə gəlirlərə həyat səviyyəsini xarakterizə edən mühüm göstərici kimi baxılır və onun mühüm tərkib hissəsi kimi tədqiq edilir.

Bəzən «gəlir» anlayışına dar mənada tərif verərək onu bazar iqtisadiyyatı subyektinin (hüquqi və fiziki) fəaliyyətinin nəticələrinin pulla qiymətləndirilməsi kimi izah edirlər. Hesab edirik ki, bu tərif «gəlir» anlayışını mahiyyətini tam açma bilmir.

Çünkü cəmiyyətdə iqtisadi fəaliyyətdə iştirak etmədən və gəlir əldə edənlər (transfərtlər, təqaüd və müavinətlər) də vardır.

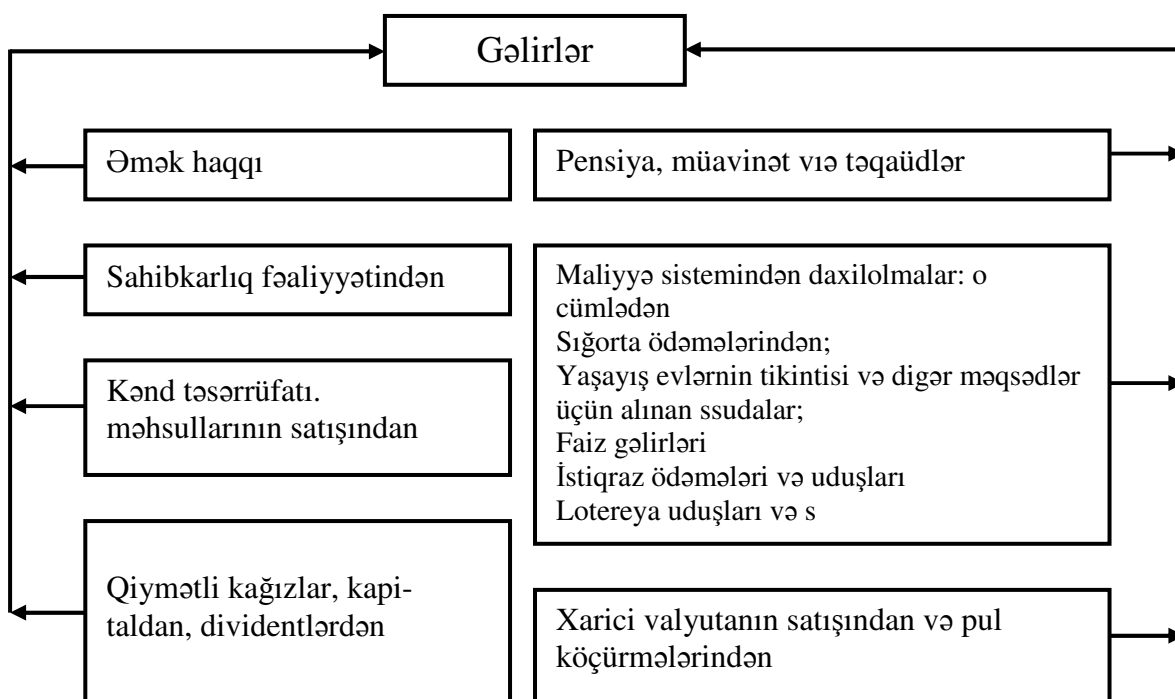
İqtisadi nəzəriyyədə gəlirə-iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olanlar və bütövlükdə cəmiyyət üzvləri üçün əsas hərəkətverici, həvəsləndirici mənbə kimi baxılır (16, s. 301). A.E.Surinov milli gəlir tədqiqində makroiqtisadi və mikroiqtisadi yanaşmalardan istifadə olunduğunu qeyd edir. Makroiqtisadi yanaşma dedikdə bütövlükdə sosial-iqtisadi sistemin bir hissəsi kimi – Ümumi Daxili Məhsulun təkrar istehsal prosesində əhalinin rolunun qiymətləndirilməsi, mikroiqtisadi yanaşma dedikdə isə ayrı-ayrı ev təsərrüfatları və onların qrupları səviyyəsində gəlirlərin formalaşması, bölünməsi, yenidən bölünməsi və istifadəsi, eləcə də əməyə, sahibkarlığa, kapitla və mülkiyyətə görə əldə olunan gəlirlərin tədqiqi başa düşülür (71, s.7). Bu yanaşmalar ümumilikdə sosial-iqtisadi vəziyyətin, milli gəlir və həyat səviyyəsinin təhlilində bir-birini tamamlayır və iqtisadiyyatda özünəməxsus dövrəyə yaradır.

Bu baxımdan qeyd etdiyimiz kimi «əhali gəlirləri» mürəkkəb sosial-iqtisadi kateqoriya hesab olunur. Məhz bu səbəbdən iqtisadi nəzəriyyədə «gəlir» anlayışına baxış da birmənalı deyildir. Ümumiyyətlə gəlirlər problemi iqtisadçılar və sosioloqlar arasında böyük maraq doğuran və bununla əlaqədar olaraq diqqəti həmişə özünə cəlb edən problemlər sırasına aid edilir. Gəlirlər həmçinin alınma mənbələrinə, növlərinə, müntəzəmliyinə, növbəliliyinə və s. görə fərqləndirilir.

O.Y.Mamedovun fikrincə, «gəlir - ailəyə istehsal amillərinin (əmək, torpaq, kapital, sahibkarlıq fəaliyyəti) mübadiləsi nəticəsində daxil olur» (52, s. 121). Bunun nəticəsi olaraq iqtisad elmində gəlirlər alınma mənbələrinə görə amilli və qeyri-amilli gəlirlərə bölünür. Bu gəlir mənbələrinə fərqli təriflər verilsə də, son olaraq hər bir istehsal amili şəxsi gəlirlərin müəyyən növünə aid edilir.

İstehsal amilləri üzrə gəlirlər: təbii resurslar (torpaq və digər təbii resurslar); kapital; əmək; sahibkarlıq fəaliyyəti daxil edilir (61, s.47) .

Qeyd edilənlərə əsaslanaraq gəlirlərin aşağıdakı sxemini qurmaq olar.

Şəkil 1.2. Gəlirlərin mənbələri.

Qeyd: Şəkil müəllif tərəfindən tərtib edilib

Sadalanən hər bir amil üzrə gəlirlər əmək haqqı, renta, faiz, sahibkarlıq mənfəəti formasında olur. İstehsal amilləri üzrə pul gəlirinin alınması faktının özü hər hansı şəxsin cəmiyyətin iqtisadi həyatında iştirakının obyektiv sübutu, gəlirin ölçüsü isə bu iştirakın miqyas göstəricisi kimi çıxış edir. Əmək amilinə görə ödəmənin inkişaf meyllərinin təhlili göstərir ki, bu gəlir növü uzunmüddətli perspektivdə pul gəlirlərinin formalaşmasının ümumi həcmində özünün aparıcı rolunu qoruyur. Lakin keçid dövrü milli gəlir strukturunda dəyişikliklərin baş verməsi, xüsusi ilə əmək haqqının əhali gəlirlərində payının aşağı düşməsinə səbəb oldu. A.Smitin «əmək haqqı» nəzəriyyəsində çox düzgün olaraq yüksək əmək haqqını milli sərvətin artımının təbii əlaməti və qaçılmaz, zəruri nəticəsi kimi qiymətləndirir və onu sərvətin artmasının gələcək nəticələrinə, bununla yanaşı əhalinin artmasına səbəb olduğunu qeyd edir (33). K.Marks göstərirdi ki: «iş qüvvəsinin dəyəri-işçinin və ailəsinin mövcudluğu üçün zəruri vasitələrin dəyəridir» (79).

«Gəlirləri yaranma mənbələrinə görə əsas (ilkin)və əlavə gəlirlərə bölünür. İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı sistemində insan müəyyən daimi gəlir mənbəyinə

malikdir, muzzla işləyənlər üçün bu əmək haqqından, sahibkarlar üçün xalis gəlirlərdən ibarətdir. Əlavə gəlirlər isə əsas mənbələrdən əlavə qazanılan maliyyə və maddi vəsaitlərdir. Onlara qiymətli kağızlar, lotereyalar, vərəsəliyə görə ödənişlər və s. vəsaitlər daxildir» (3, s. 92-93).

Gəlirin bazar fəaliyyətinin nəticələrindən birbaşa asılılığı yalnız bir halda pozula bilər. Bu pensiyaçıların, əmək qabiliyyəti yaşına qədər gənclərin, əlillərin, işsizlərin obyektiv səbəblərdən olaraq onda iştirak edə bilməməsidir. Baxmayaraq ki, adı çəkilən əhali kateqoriyası bütün cəmiyyət tərəfindən müdafiə olunur. Hökumət davamlı olaraq onlara pul müavinətləri ödəyir və bu ödəmələr məcmu gəlirlərin xüsusi komponentinə çevrilir.

Transformasiya iqtisadiyyatı mərhələsində milli gəlir formalaşmasında leqal və qeyri leqal gəlir də mühüm yer tutur. Qeyri-leqal gəlirlər dedikdə adətən gizli iqtisadiyyatdan əldə edilən gəlirlər başa düşülür. Leqal gəlirlərə isə qanuna zidd olmayan fəaliyyətdən əldə olunan bütün gəlirlər daxildir.

Qeyd olunduğu kimi milli gəlir formalaşmasında pensiya və təqaüdlər də mühüm rol oynayır. Pensiyalara əmək, sosial, hərbi qulluqçular və onların ailələri üçün təyin olunan pensiyalar daxildir. Pensiya yaşına çatdıqda, əmək qabiliyyətini vaxtından əvvəl itirdikdə, ailə başçısını itirdikdə, pensiya fonduna sosial sığortadan ayrılan vəsait hesabına formalaşan maddi təminat formasıdır.

Sxem 1.1

Milli gəlir təsnifatı

Alınma forması üzrə	Vergi ödəmələri və qiymətə münasibətdə	İstehsal amilləri üzrə	Alınma üsulu üzrə	
monetar-(Pul)	nominal	əmək haqqı (nominal, real)	formal iqtisadiyyatdan gəlir	qeyri-formal iqtisadiyyatdan gəlir
qeyri monetar	sərəncamda qalan			
	real	renta (təbii pesurslar, torpaq, kapital)		gizli iqtisadiyyat
		Sahibkarlıq fəaliyyəti		

Məlum olduğu kimi, nominal gəlir müəyyən dövr ərzində əldə edilən pulun məbləğidir. Əvvəldə də qeyd olunduğu kimi əhəlinin nominal pul gəlirləri müxtəlif

mənbələrdən formalaşır. Onların sırasına: istehsal amilləri üzrə gəlirləri, dövlətin yardım proqramları xətti ilə daxil olan pul gəlirlərini, maliyyə sistemindən güzəşt daxil olmalarını (banklardan, əmanət kassalarından, sığorta idarələrindən və s.) və s. bu kimi gəlir mənbələrini daxil etmək olar. Nominal gəlir – müəyyən dövr ərzində şəxslər tərəfindən alınan pulun məbləği, həmçinin vergi ödəmələrinin məbləğindən asılı olmayaraq pul gəlirlərinin səviyyəsini xarakterizə edir. Natural gəlirlərə hər şeydən əvvəl ev təsərrüfatlarında şəxsi istehlak üçün istehsal olunan məhsullar daxildir.

Nominal pul gəlirlərinə: məşğul əhalinin əmək ödənişindən; sahibkarlıq fəaliyyətindən; kənd təsərrüfatı məhsullarının satışından; pensiya, müavinət, təqaüd, və başqa sosial transfertlərdən; sığorta, kredit və ssudadan; mülkiyyətdən, faiz formasında qoyulan vəsaitdən, qiymətli kağızlardan, dividendlərdən gəlirlər; xarici valyuta satışından; saldo (köçürmə ilə alınan pullar) və s. gəlirlər daxildir.

Nominal gəlirlərin strukturuna:

- əmək gəlirləri (əmək haqqı, mükafat və s.)
- mülkiyyətdən, torpaq və sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlər;
- şəxsi təsərrüfatdan gəlirlər;
- transfertlər – pensiya, aztəminatlı ailələrə və işsizliyə görə müavinət, uşağa görə kompensasiya;
- maliyyə kredit sistemindən gəlirlər - dövlət və özəl sığortadan, bank ssudalarından, səhmlərin qiymətinin artmasından, əmanət qoyuluşundan faiz, lotereya uduşları, kompensasiya və s. daxildir.

Yuxarıda qeyd olunan gəlirlərin əhalinin həyat səviyyəsinə təsirinin qiymətləndirilməsində onların real dəyərinin hesablanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Real gəlirlər – müəyyən vaxt çərçivəsində sərəncamda qalan gəlirlərlə, qiymət dəyişməsinə nəzərə almaqla məhsul və xidmətlərin kəmiyyəti kimi çıxış edir (46, s. 442-454). Daha aydın ifadə etsək real gəlirlər nominal gəlirlərin qiymət və tariflərin dəyişməsinə əsaslanaraq hesablanır. Başqa sözlə, real gəlirlər nominal pul gəlirlərinin (əmək haqqı, pensiya və müavinətlərin) inflyasiyadan müdafiə olunmasıdır. Məlumdur ki, inflyasiya baş verərkən pul gəlirlərinin real həcmi azalır və bu pulun alıcılıq qabiliyyətinə təsir göstərir. Tədqiqat dövründə istehlak qiymətləri indeksinin dəyişməsi ilə

sərəncamda qalan pul gəlirləri reallığa əsaslanaraq hesablanır.

Gəlirlərin dövlət tənzimlənməsinin mühüm elementi nominal orta aylıq əmək haqqının son həddinin müəyyən edilməsidir. Bu hədd inflyasiya spiralının «qiymət və əmək haqqı» ilə uyğunluq təşkil etməlidir. Bu tədbir təcrübədə əmək haqqı və qiymətin «dondurulması» kimi gəlirlərinin qorunması siyasətinin əsas elementini təşkil edir. Qoruma siyasəti realizə olunan məcmu təklifin həcmi üzərində ödəmə qabiliyyətli tələbi inflyasiya artımı ilə məhdudlaşdırır. Bir sıra alimlərin fikrincə burada hakim sosial göstəricilərə: gəlirlərin, var-dövlətin, mülkiyyətin, kapital üzərində hüquq və nəzarətin bölünməsində bərabərlik dərəcəsinə xüsusi diqqət yetirilməsi tələb olunur (48, s. 11).

Beləliklə, milli gəlir ölçüsünün və strukturunun qiymətləndirilməsində müxtəlif göstəricilərin nəzərə alınması tələb olunur. Bunlara: il ərzində istehsal olunan Ümumi Daxili Məhsul (adambaşına); ev təsərrüfatlarının gəlirləri, inflyasiya və indeksləşmə, əmək haqqı səviyyəsi, dövlətin sosial müdafiə və təminat üzrə həyata keçirdiyi tədbirlər; qeyri-bərabərliyin və yoxsulluğun səviyyəsi və s. bu kimi həyat səviyyəsinə təsir göstərən göstəricilər daxildir.

Bir sıra inkişaf etmiş ölkələrdə gəlirlərin təkrar bölgüsü zamanı onun sosial əhəmiyyətini nəzərə alaraq dövlət, bazarda sağlam rəqabət mühitinin yaradılması, az-təminatlı əmək qabiliyyətli əhalidə başqasının hesabına yaşamaq əhval-ruhiyyəsinin aradan qaldırılması, insanlarda yüksək gəlirli fəaliyyətdə çalışmaq marağının formalaşması və bunun üçün əlverişli şərait yaradılması istiqamətində tədbirlər həyata keçirir. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə əhalinin gəlirlərini formalaşır. Ümumiyyətlə əhalinin məcmu gəlirləri, onların səviyyəsi, strukturu, alınma üsulu və qruplaşdırılması cəmiyyətin iqtisadi və sosial rifahının göstəricisi kimi qiymətləndirilir.

Gəlirlərin artması ailənin sərvəti və rifah halı ilə birbaşa bağlıdır. Gəlirlər və sərvət arasında birbaşa bağlılıq vardır. Gəlir səviyyəsi sərvətin ölçüsünü müəyyən edir. Deməli sərvət nə qədər çox olarsa gəlir də bir o qədər çox olar.

Beləliklə, əhali gəlirləri birinci, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin, ikincisi, insanlarda əməyə stimül yaranmasının, üçüncüsü ailənin maddi və mənəvi tələbatının ödənilməsinin, dördüncüsü təkrar istehsalının əsas mənbəyi rolunu oynayır.

1.3. Qərb ölkələrində gəlirlər siyasəti və gəlirlərin formalaşması xüsusiyyətləri

Bazar münasibətləri şəraitində hər bir dövlətin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri də uğurlu sosial-iqtisadi siyasət yeritməklə milli gəlirin bölgüsünə və ölkədə həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə nail olmaqdır. Bu siyasətin əsasını, hökumətin və sahibkarlıq dairələrinin diqqətini əhali gəlirlərinə yönəltməklə müxtəlif sosial qruplar arasında təbəqələşmənin dərinləşməsinin qarşısını almaq təşkil edir. Bu məqsədlə, inkişaf etmiş qərb ölkələrində bazar münasibətlərinin reallığından irəli gələn sosial siyasət yeridilir. Dövlət sosial təminat və sosial yardım sistemləri vasitəsilə əhalinin, xüsusilə aztəminatlıların gəlirlərini artırmaq, onlara layiqli həyat şəraitini qurmaq üçün geniş imkanlar yaradır. Bu ideya XIX əsrin sonlarından formalaşmağa və inkişaf etməyə başlamışdır. Məlumat üçün bildirək ki, iqtisadiyyatın və əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılmasında dövlətin rolunun artırılması ilk dəfə 1883-cü ildə Bismark tərəfindən Almaniyada həyata keçirilib. Həmin tədbirlər sırasına:

- transfert ödəmələri –işsizliyə görə müavinət, aztəminatlı təbəqələrə pensiya;
- sosial əhəmiyyətli məhsulların qiymətinin tənzimlənməsi;
- gəlirlərin və transfert ödəmələrinin inflyasiya səviyyəsinə uyğun olaraq indeksləşdirilməsi;
- məcburi minimum əmək haqqının tətbiqi;
- mütərəqqi vergi mexanizminin tətbiq olunması və s. daxil edilirdi.

Almaniyadan sonra XX ərin əvvəllərində Böyük Britaniyada, XX əsrin 30-cu illərində isə ABŞ-da bu istiqamətdə tədbirlər həyata keçirilməyə başlayıb. O dövrdən başlayaraq dövlət vətəndaşları qabaqcadan gözlənilməyən hadisələrdən qorumaq və minimum həyat səviyyəsini təmin etmək məqsədilə əhali gəlirləri siyasəti həyata keçirir.

İqtisadiyyatda dövlət tənzimlənməsi istiqaməti kimi qəbul edilən əhali gəlirləri siyasəti yaradılmış dəyərin ümumi ölçüsünün bölgüsünə və yenidən bölgüsünə mərkəzləşdirilmiş təsir vasitəsidir. Bu baxımdan gəlirlərin tənzimlənməsi istiqamətində əhali gəlirləri siyasətinin həyata keçirilməsi həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf

etməkdə olan ölkələrdə əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur.

Əhalinin gəlirlərinin tənzimlənməsi milli gəlirin, dövlət büdcəsinin və digər xüsusi vəsaitlərin bölgüsü və yenidən bölgüsü hesabına formalaşır. Dünya təcrübəsi göstərir ki, əhali gəlirləri siyasəti düzgün aparılmadıqda, başqa sözlə sosial ədalət prinsiplərindən kənarlaşdıqda cəmiyyətdə sosial bərabərsizlik dərinləşir. Bu keçid iqtisadiyyatlı ölkələr üçün daha xarakterikdir. Çünki bu ölkələrin düşdüyü böhran şəraiti əhalinin həyat səviyyəsinin aşağı düşməsi, sosial problemlərin dərinləşməsi və onun aradan qaldırılması üçün resursların məhdudluğu cəmiyyətdəki ziddiyyətlərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etmiş ölkələrdə əhali gəlirləri siyasəti birbaşa və dolayı (bazar) üsullarla həyata keçirilir. Birbaşa üsullar dedikdə əhalinin sosial müdafiəsi istiqamətində dövlətin öz üzərinə götürdüyü öhdəliklər başa düşülür. Belə ki, dövlət beynəlxalq təşkilatların konvensiya, bəyanat və xartiyasının tələblərinə uyğun olaraq hər bir vətəndaşın yaşaması və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün, gəlirlərin fərdlər arasında bölgüsü və yenidən bölgüsünü həyata keçirməklə bütün sosial qrupların sosial müdafiəsini həyata keçirməlidir. Bu siyasəti həyata keçirməklə dövlət yoxsulluğun azaldılmasına, sosial bərabərsizliyin aradan qaldırılmasına, sosial gərginliyin azaldılmasına nail olmağa çalışır. Dolayı üsullara isə qiymət, vergi, anti-inhisar, sığorta siyasəti və s. daxildir. Ümumilikdə əhali gəlirləri siyasəti bütün vətəndaşların iqtisadi fəallığının, sosial müdafiəsinin və firavanlığının təmin edilməsinə yönəldilən siyasətdir.

Məlumdur ki, inkişaf etmiş ölkələrdə, xüsusilə Qərbi Avropada əhali gəlirlərinin tənzimlənməsinin sosial bərabərlik prinsiplərinə əsaslanan mütərəqqi mexanizmləri mövcuddur. Çünki bu ölkələrdə vətəndaşların yaşayışı, həyat tərz, rifahı cəmiyyətin inkişafının ən yüksək səviyyəsi kimi qiymətləndirilir. Bu gün birinci dərəcəli əhəmiyyətə malik vəzifə də məhz birbaşa sosial yardımlar və qoruyucu tədbirlər vasitəsilə real gəlirlərin azalmasının qarşısını almaq onların sabitləşməsinə təmin etmək, sonra bu gəlirlərin artımı tempini sürətləndirmək, onların qiymətlərin ötür keçən, üstələyən yüksəlişini təmin etməkdən ibarətdir (23,s. 65).

- Qeyd edək ki, XX əsrin son 20-25 ilində cəmiyyətdə gedən sürətli inkişaf

prosesi nəticəsində insanların tələbatı dəyişmişdir. Bu səbəbdən gəlirlərin bölgüsü sistemində ölkənin iqtisadi imkanlarını, adət və ənənələrini nəzərə almaqla çevik siyasəti aparılması zərurəti meydana çıxmışdır. Təcrübə bir-birinin eyni olan əhali gəlir siyasətinin mövcud olmadığını göstərir. Hətta Avropa Birliyi ölkələri arasında, ABŞ-ın ştatları arasında gəlirlərin tənzimlənməsi mexanizmi və bu siyasətin meydana gəlməsi səbəbləri bir-birindən fərqlənir.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə əhali gəlirləri siyasəti müxtəlif istiqamətlərdə həyata keçirilir. Bunların sırasına aşağıdakıları daxil etmək olar:

- 1) Gəlirlərin (əmək haqqı, pensiya və müavinətlər və s.) indeksləşdirilməsi;
- 2) Əmək gəlirlərinin (minimum əmək haqqı) tənzimlənməsi;
- 3) Vergi siyasəti;
- 4) Sosial yardım və təminat;
- 5) Pensiya sistemini və s.

Lakin buna baxmayaraq əhali gəlirləri siyasəti ümumi prinsiplərə cavab verməlidir. Bu prinsip əhalinin sosial müdafiəsini və həyat səviyyəsini yaxşılaşdırmaqdan ibarətdir. Bu tələblər baxımından əhalinin rifah məsələsinə və sosial müdafiə tədbirlərinə istehsal və iqtisadi artımın aparıcı amili kimi baxılır.

Avropa ölkələrində, xüsusi ilə Qərbi Avropada əhali gəlirləri siyasəti özünə-məxsusluğu ilə digər ölkələrdən fərqlənir. Qərbi Avropa ölkələrində bir qayda olaraq gəlirlər siyasəti dedikdə istehsal və şəxsi istehlak əsasında yaranan milli gəlir məhdud tənzimlənməsi başa düşülür. Bu ölkələrdə əhalinin sosial müdafiəsinə və rifah halının yaxşılaşdırılmasına istiqamətlənən uzun illər ərzində formalaşmış sistem fəaliyyət göstərir. Belə ki, Qərbi Avropanın əksər ölkələrində istehsal sferası tamamilə qeyri-dövlət sektorunun səlahiyyətinə verilmişdir. Dövlət isə sistemli əhali gəlirləri siyasəti yeritməklə öz təşkilati strukturları vasitəsilə əhalinin iqtisadi fəallığını artırır, gəlirlərini tənzimləyir və sosial müdafiəsini həyata keçirir. Bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdiyi ölkələrdə müxtəlif sosial yardım formalarından, o cümlədən müxtəlif pul müavinətləri formasından, qocalara və xəstələrə evdə pulsuz yardımlardan (talonların verilməsi) istifadə olunur.

Göstərmək lazımdır ki, gəlirlərin dövlət tənzimlənməsində dövlətin həyata keçirdiyi sosial siyasət əhəmiyyətli yer tutur. Beynəlxalq təcrübə bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsinin və əhalinin sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılmasının ilk növbədə ölkədə həyata keçirilən iqtisadi siyasətdən və onun tərkib hissəsi olan sosial siyasətin səmərəliliyindən asılı olduğunu göstərir. Bu siyasət vətəndaşların məşğulluğunu, sağlamlığını, sosial təminatını, təhsilini və s. təmin etməklə yüksək həyat səviyyəsinə istiqamətlənir. Bu siyasətin həyata keçirilməsində ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi ilə bərabər, eyni zamanda onun mövcud iqtisadi sistemi, milli-tarixi ənənələri və s. də mühüm rol oynayır.

Almaniya, İsveç və Norveçin təcrübəsi sosial siyasətin formalaşması, müxtəlif sosial qrupların maraqlarının təmin edilməsi və tənzimlənməsi baxımından digər ölkələri geridə qoyur. Ümumiyyətlə qərb ölkələri sosial siyasətdə böyük uğurlar əldə edilməsinə baxmayaraq, son illərdə «rifah dövləti», «sosial dövlət» anlayışları alimlər və siyasətçilər tərəfindən kəskin tənqiddə məruz qalmışdır. Məsələn, Almaniyada sosial təminat elə səviyyədədir ki, bundan çoxlu sayda «yeni yoxsullar» adlanan tufeylilər sinfi yaranmışdır. Çünki bu ölkədə sosial təminat sistemindən istifadə etməklə işləmədən çox gözəl yaşamaq mümkündür. Öz işini itirən insan yalnız əmək haqqının 30% -ni itirir. Əgər bu zaman mənzil haqqını ödəmək ona çətin olarsa, əlavə müavinət verilir və ya dövlət ona aşağı mənzil haqqı tətbiq edir. Bu təkcə Almaniyada deyil, bir sıra Avropa ölkələrində mövcuddur. Avstriyada, Belçikada, İspaniyada, İrlandiyada, Portuqaliyada və Fransada sosial yardım, digər yardımların alınması imkanları, verilməsi şərtləri müxtəlifdir. Ümumilikdə götürdükdə qərb ölkələrində milli gəlirin bölgüsü sahəsində həyata keçirilən dövlət siyasətinin nəticəsi olaraq qərb ölkələrində yoxsulluq səviyyəsi aşağıdır. Belə ki, bir qrup ölkələrdə (Skandinaviya ölkələri) yoxsulluq səviyyəsi 4,5-6,5%, digər qrup ölkələrdə (Almaniya, Belçika, Niderland və Fransa) bu göstərici 11-13% arasında tərəddüd etmişdir. Yoxsul əhalinin nisbətən çox olduğu (18-27%) üçüncü qrup ölkələr sırasında Yunanıstan, İspaniya və Portuqaliyanın adlarını çəkmək olar.

Lakin bütün bunlarla yanaşı dünya ölkələri arasında gəlirlərin bölünməsində bərabərsizlik getdikcə dərinləşir. Belə ki, əgər 1965-ci ildə «Böyük Yeddilik» ölkələri

rinin əhalisinin orta gəlirləri yeddi kasıb ölkənin orta gəlirini 20 dəfə üstələdiyi halda, 1995-ci ildə bu, 39 dəfə təşkil etmişdir. Bu fərq həmçinin istehlak xərclərində də özünü büruzə vermişdir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı haqqında hesabatlarında global miqyasda istehsal olunmuş əmtəə və xidmətlərin 86%-i, enerjinin 58%-i, kağızın 84%-i dünya əhalisinin ən varlı adamlarının 20%-nin payına düşmüşdür. Hal-hazırda dünyada 385 varlı adamın gəliri 2,5 mlrd. kasıb insanın gəlirinə bərabər olmuşdur (61, s.256). Dünya üzrə istehlakın yalnız 12-13%-i əhalinin 3/5-nə, cəmi 1,5% isə ən kasıb olan 1/5-nin payına düşmüşdür (76, s. 10).

İqtisadi nəzəriyyədən və dünya təcrübəsindən məlum olduğu kimi əhalinin sosial müdafiəsi gəlirlərin təkrar bölgüsü mexanizmi ilə həyata keçirilir. Gəlirlərin əldə edilməsi üçün dövlət iqtisadi fəaliyyətin bütün aktiv iştirakçılarından (fiziki və hüquqi şəxslər) yararlanır. Çünki dövlətin qarşısında duran vəzifə əmək qabiliyyətli yaşda əhalini işlə təmin etməklə onların həyat səviyyəsini yüksəltmək deyil, eləcə də bu təminatdan məhrum olan insanlara da qayğı göstərməkdən ibarətdir. Buna görə dövlət gəlirlərinin bir hissəsini aztəminatlıların sosial müdafiəsinə, insanların təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsinə, sağlamlığının qorunmasına, həyat tərzinin yaxşılaşdırılmasına xərcləyir.

Təsadüfi deyil ki, son onilliklər ərzində inkişaf etmiş ölkələrdə insan amilinin iqtisadi inkişafda əsas yer tutması onların dünya təsərrüfatında rəqabət qabiliyyətinin artmasını müəyyən edən əsas amil olmuşdur. Bu ölkələrdə sosial xidmətlərə (təhsil, səhiyyə, sosial təminat) çəkilən xərclər əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Belə ki, bütün inkişaf etmiş ölkələrdə dövlətin sosial xərcləri 1970-ci ildən sonrakı 30 il ərzində 3 dəfə, o cümlədən təhsil xərcləri 2,8 dəfə, səhiyyə xərcləri 3,1 dəfə artmışdır. Sosial xərclərin daha yüksək artım templəri Yaponiyada (6 dəfə), İspaniyada (5 dəfə), Kanadada (4,1 dəfə) müşahidə olunmuşdur. Fransa və Almaniyada isə mərkəzi hökumətin bütün büdcə xərclərinin üçdə ikisindən çoxu sosial xərclərə (sosial təminat, sosial sığorta, mənzil, səhiyyə, təhsil) sərf olunur. Dövlət sosial təminat və sosial müdafiə tədbirlərinin, yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün özünün gəlir mənbələrini formalaşdırır.

Bildiyimiz kimi sosial-demokratik və sosial modelə əsaslanan Qərb ölkələrində

əhalinin sosial müdafiəsi sahəsində həyata keçirilən tədbirlər diqqəti daha çox cəlb edir. Belə ki, Qərb ölkələrində vətəndaşlar xəstələndikdə və iş qabiliyyətini itirdikdə onları dövlət öz himayəsinə götürür. Onlara pulsuz orta (gimnaziya) və ali təhsilin verilməsi, tibbi xidmətin göstərilməsi, uşaq ailələrə mənzilinin verilməsi və maddi yardım göstərilməsi və s. bu kimi xidmətlər göstərilir. Bir sıra müavinətlərin alınmasına əmlakından və ya gəlirlərindən asılı olaraq məhdudiyyət qoyulmur. Məsələn, Böyük Britaniyada, Niderlandda, Finlandiyada və İsveçdə bütün uşaqlar ailənin maddi durumundan asılı olmayaraq müavinət (uşaq pulu) almaq hüququna malikdirlər və bu digər yardımlardan asılı olmayaraq verilir.

Ailənin minimum gəlirlərinin iqtisadi müdafiəsi proqramı iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə gəlirlər siyasətinin əsas elementlərindən biridir. Bu proqram, ailə üzvlərinin öz maddi yaşayışını təmin edə bilmədiyi, ən çətin vəziyyətdə gəlirləri itirmək təhlükəsindən ailəni müdafiə etmək üçün son mərhələ kimi fəaliyyət göstərir. Bu proqramı həyata keçirməklə dövlət gəliri sosial həyat səviyyəsindən aşağı olan ailələrin itirilən gəlirlərini kompensasiya edir. Bundan başqa, proqrama iddiaçının ehtiyacının qabaqcadan yoxlanması, yəni onun maddi yaşayış mənbəyinin təhlil edilməsi nəzərdə tutulur. Yardım göstərilməsində iddiaçının əmək fəaliyyətinə qovuşması üzrə fəal mövqe tutmasını, başqa sözlə, fəal iş axtarmasını nəzərdə tutur.

Əhali gəlirləri siyasətinin işlənilməsi və həyata keçirilməsi sahəsində Böyük Britaniya bir qədər irəli getmişdir. Belə ki, Britaniya hökuməti həmkarlar və hakimiyyətin razılaşdırılmış fəaliyyətinə cəhd göstərir. Əlbəttə təcrübə olaraq bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdiyi bütün ölkələrdə gəlir siyasəti ciddi iqtisadi nəticələrə malikdir. Onun prinsipləri tam şəkildə heç bir yerdə həyata keçirilməyib. Beləliklə, gəlir siyasəti özünü iqtisadi idarəetmənin effektiv aləti keyfiyyətində göstərmədi (84, s. 364).

Avropa Birliyi ölkələrində gəlirlərin müdafiə proqramı vergi daxilolmaları, yəni büdcə vəsaiti hesabına maliyyələşdirilir. Bu ölkələrdə yaşayış minimumunu nəzərə almaqla gəlirlər yenidən bölüşdürülür. Gəlirlərin bölüşdürülməsi və idarə edilməsi üsulları hər bir Avropa ölkəsində milli, region və yerli səviyyədə fərqlənir. Bu fərq yaşayış minimumu və gəlirlərin alıcılıq qabiliyyətinə əsaslanır. Qərb ölkələ-

rində gəlirlərin müdafiəsi üzrə proqram sosial yardım və müavinətlərin geniş spektrini əhatə etməklə milli sosial müdafiə sisteminin bir hissəsi kimi fəaliyyət göstərir. Avropanın bir sıra ölkələrində gəlirin müdafiəsi proqramı üzrə aşağıdakı müavinət növləri verilir.

Avstriyada mənzil haqqının, tibbi sığortanın dəyərinin ödənilməsi; Belçikada mənzil haqqının, tibbi xidmətin ödənilməsi; Danimarkada mənzil haqqının, tələbələrin təqaüdünün ödənilməsi; Finlandiyada mənzil haqqının, səhiyyə xidmətinin, məktəbəqədər uşaq müəssisələrinə vəsaitin ayrılması; Fransada mənzil haqqının, səhiyyə xidmətinin ödənilməsi; Almaniya mənzil haqqının, səhiyyə xidmətinin, təhsilin haqqının ödənilməsi; İrlandiyada mənzil haqqının, məişət əşyalarının əldə edilməsinə maddi yardımın ödənilməsi; Lüksemburqda mənzil haqqının ödənilməsi, ödənişsiz tibbi sığorta; Hollandiyada mənzil haqqının ödənilməsi, ödənişsiz tibbi sığorta; Portuqaliyada mənzil haqqının, səhiyyə xidmətinin, təhsil haqqının ödənilməsi; İspaniyada mənzil haqqının, məişət əşyalarının əldə edilməsinə yardımın ödənilməsi; İsveçdə mənzil haqqının, səhiyyə xidmətinin, məişət əşyalarının əldə edilməsinə yardımın, təhsilə subsidiyanın ödənilməsi. Göründüyü kimi Avropanın əksər ölkələrində əhaliyə pulsuz təhsil, tibbi xidmət, mənzil tikintisi proqramları (ipoteka kreditləri), sosial təminat sistemləri vasitəsilə aztəminatlı ailələrə kömək göstərilməsi əsas yer tutur. Eyni zamanda struktur fondlarının (Avropa Sosial Fondu, Avropa Regional İnkişaf Fondu və s.) köməyindən, yardımından istifadə etməklə bu ölkələrdə sosial problemlərin həlli yaxşılaşdırılır.

Almaniyada sosial iş sosial siyasətin və sosial dövlətin mühüm aləti kimi çıxış edir. Almaniyada ev təsərrüfatı büdcəsinin mütəmadi müayinəsini aparmaqla əhəlinin müxtəlif təbəqələrinin həyat səviyyəsi qiymətləndirilir, gəlirlərin mənbəyi və fərqləri, maddi və xidmət istehlakının dəyişilməsi təhlil edilərək sosial proqramlar hazırlanır. Burada eyni zamanda yoxsulluq həddinin hesablanması və sosial siyasət sahəsində konkret qərarların qəbul edilməsi əsas baza rolunu oynayır. Ona görə də Almaniyada sosial iş bir növ sosial siyasətin formalaşmasının və gəlirlərin tənzimlənməsi mexanizminin hərəkətverici faktoru rolunu oynayır.

Hollandiyada sosial müdafiə və sosial müavinət sahəsində keçən əsrin 60-cı

illərində formalaşan qanunvericilik 2004-cü ildə dəyişdirilərək prinsipcə yeni sosial müdafiə sistemi tətbiq edildi. Yeniləşmənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, «kim işləyə bilərsə mütləq işləməlidir» və ya «öz həyat səviyyəsini saxlamaq üçün hər kəs bütün mümkün olanları etməlidir». Yeni qanun əvvəlkinə nisbətən daha sərtidir və sosial xidmət sahəsində çalışanlara istənilən vaxt sosial müavinət verməkdən imtina etməyə və ya onu ödəməyi dayandırmağa (bir neçə dəfə təklif olunan işdən imtina etdikdə) səlahiyyəti verir. Bunun əsasında iki prinsip durur. Birincisi ev təsərrüfatlarının əmək fəallığını artırmaq (*Activation principle*) və vətəndaşları fəal iş axtarmağa stimullaşdırmaq. İkincisi desentizasiya "tənzimlənmiş" ("*Deregulation principle*") sosial səlahiyyətlərin və sosial büdcənin icrasının federal mərkəzdən bələdiyyə səviyyəsinə ötürülməsi (77, s.97). Yəni artıq sosial yardım və sosial müavinətlər üzrə iş mərkəzləşmiş səviyyədən yerli səviyyəyə verilməsinə başlandı. 2004-cü ilin məlumatlarına görə Hollandiyada 350 min sosial müavinət alan qeydə alınıb. Müavinətlərin illik büdcəsi 4 milyard dollara yaxındır. Əhalinin tərkibində onların payı 2,3% təşkil edir. Ailə cütlüyünə (ər və arvad) ödənilən müavinətlərin illik məbləği (vergi ödəməsi nəzərə alınmadan) 20 min yevro təşkil edir.

Qeyd edək ki, Hollandiyada sosial yardım almaq üçün ilk növbədə bələdiyyələrin sosial xidmət menecerinə müraciət edilir. Onlar müraciət edənin həmin müavinətə ehtiyacı olub olmadığını araşdırır. Sosial yardım ailənin gəlir səviyyəsinin və rifah halının kifayət qədər olmadığı və eyni zamanda insanların işləməyə böyük maraq göstərməsi müəyyən edildikdən sonra verilir. Bu zaman hər bir vətəndaş və ya ailə sosial yardım üçün müraciət etməzdən əvvəl bütün imkanlardan istifadə edərək özünə iş axtarmalı, məşğulluq xidməti orqanlarına müraciət etməli və yaxın qohumlarının köməyindən istifadə etməlidir.

Hollandiyada bütün sosial yardım alanların fərdi siyahısı hazırlanır və burada hər bir fərdin (doğulan andan başlayaraq) aldığı sosial müavinətlər, subsidiyalar, müxtəlif dövrlərdə ödənilən sığortalar (təhsilə subsidiyalar, sosial və tibbi sığortalar, pensiyalar) haqqında informasiya yığılır. Gözlənilmədən və ya özlərindən asılı olmayan səbəblər üzündən çətin həyat şəraitinə düşmüş şəxslər dövlətdən yardım gözləyə bilirlər. Sosial yardım bir növ çətin həyat şəraitində olan ailə üçün axırıncı

xilasedici vasitə hesab olunur. Bu yardımın yönəldiləcək insanların seçilib onların bu yardıma hüququnun olmasının müəyyən edilməsini nəzərdə tutur.

Fransa da digər inkişaf etmiş kapitalist ölkələri kimi müstəqil sahibkarlıq və xarici ticarətə üstünlük verir. Bir çox məhsul və xidmətlər üzrə qiymətlərin yaranması obyektiv iqtisadi qanunlar çərçivəsində və dövlət tənzimlənməsi ilə baş verir. Onların sırasına kənd təsərrüfatı məhsulları, qaz, elektrik enerjisi nəqliyyat xidmətində qiymətləri dövlət tənzimləyir. Bu zaman minimum əmək haqqı (MƏH) və yaşayış minimumu mütləq nəzərə alınır.

Milli gəlirin bölgüsü və cəmiyyətin sosial strukturunun optimallaşdırılması yönündə həyata keçirilən siyasətdə əsas diqqət əhalinin böhran vəziyyətindən çıxılması üçün təyinatlı tədbirlər həyata keçirmək yolu ilə gəlirlərin tarazlaşdırılması, bərabərləşdirilməsinə yönəldilir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə, o cümlədən Qərb dövlətlərində əmək haqqı siyasəti əhali gəlirləri siyasətinin ən mühüm və vacib tərkib hissəsi kimi xarakterizə olunur. Bu siyasətin nəticəsi olaraq əmək haqqı milli gəlir formalaşmasında ən aparıcı yerlərdən birini tutur. Bu ölkədə məşğulluq səviyyəsinin əsas göstəricisi hesab olunur. Məlumat üçün bildirək ki, Qərb ölkələrində məhsul və xidmətlərin maya dəyərinin 60-70%-ini əmək haqqı təşkil edir.

Ümumiyyətlə Qərb ölkələrində əhali gəlirləri siyasətinin həyata keçirilməsində əmək haqqı siyasəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki əmək haqqı əhalinin əsas və başlıca gəlir mənbəyi hesab olunur. Bu siyasət əhali qrupları arasında bərabərsizlik səviyyəsinin aşağı düşməsinə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Qeyd edək ki, bu ölkələrdə milli gəlirin təqribən 75%-ə qədərini əmək haqqı təşkil edir. Buna baxmayaraq əmək haqqının ölkə üzrə, onun regionları, müxtəlif fəaliyyət sahələri, əmək şəraiti və s. üzrə fərqli olması gəlir siyasətində əmək haqqının tənzimlənməsinin ziddiyyətləri ilə xarakterizə olunur. Belə ki, bir şirkətdə və ya sahədə çalışan mühəndis (menecer, fəhlə, mühasib və s) müəllim başqa şirkətdə salıxan mühəndisdən (menecer, fəhlə, mühasib və s) və müəllimdən fərqi əmək haqqı alır. Bu bir tərəfdən inkişafa stimullaşdıran cəhət hesab olunursa digər tərəfdən sosial bərabərsizliyi dərinləşdirən amil kimi xarakterizə olunur.

Əmək haqqı gəlirlərinin tənzimlənməsində ən mühüm yeri minimum əmək haqqının tətbiqi tutur. Minimum əmək haqqının tətbiq konsepsiyası ilk olaraq 1891-ci ildə XXIII Papanın kilsə başçılarına məktubunda şərh edilmişdir. Həmin məktubda qeyd edilirdi ki, hər bir işləyən layiqli insani varlığını və ailəsini saxlamaq üçün tələb olunan səviyyədə əmək haqqı almaq hüququna malikdir. 1900-cü ildə minimum əmək haqqının müəyyənləşdirilməsi ABŞ-da geniş yer almağa başladı. Minimum əmək haqqının tətbiqinin tərəfdarları belə qanunun qəbul edilməsinin vacibliyini diqqətə gətirənlər də, əleyhdarları əmək haqqının bazar qanunları ilə tələb və təklifdən asılı olaraq müəyyən edilməsini vacib hesab edirdilər.

Minimum əmək haqqında ilk qanun 1912-ci ildə Massaçusets ştatında qəbul edildi və bu yalnız qadın və uşaqları əhatə edirdi. Bundan sonra digər ştatlarda belə qanun qəbul etdilər. Federal səviyyədə isə 1931-ci ildə bu Devis-Beykon qanuna uyğun olaraq tətbiq edildi. Bu qanun federal büdcədən maliyyələşən tikinti və maliyyə sektorunu əhatə edirdi. 1938-ci ildə Ruzveltin vaxtında «ədalətli əmək ödənişi norması» haqqında qanun qəbul edildi. Onun qadınlar və kişilər üçün minimal ölçüsü bir saata 0,25 dollar idi. Hazırda bu 5 dollara yaxındır. Hazırda minimum əmək haqqı inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə milli gəlir dövlət tənzimlənməsinin mühüm alətinə çevrilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Qərb ölkələrində gəlirlər siyasətinin başlıca xüsusiyyətlərindən biri də məhz orta aylıq əmək haqqı ilə minimum əmək haqqı arasında nisbətin tənzimlənməsidir. Məlumat üçün bildirək ki, inkişaf etmiş ölkələrdə minimum əmək haqqının orta əmək haqqına nisbəti 40% və daha çox olur. Almaniyada bu 43,5%, İtaliyada 46,7% təşkil edir. Minimum əmək haqqı ölkədə yaşayış minimumunu nəzərə almaqla (minimum əmək haqqı yaşayış minimumundan az ola bilməz) dövlət tərəfindən müəyyən edilir. Məsələn, 1999-cu ildə bir saat iş üçün minimum əmək haqqı Danimarkada 15,5, Norveçdə 14,1, İsveçrədə 12,8, Almaniyada 12,6, ABŞ –da 11,5, İsveçdə 10,9, Finlandiyada 10,7, Böyük Britaniyada 10,3, Yaponiyada 10,1, Belçikada 9,9 ABŞ dolları təşkil etmişdir. Dünyanın super güclü dövləti olan ABŞ –da minimum əmək haqqı emal sənayesində çalışanların orta aylıq əmək haqqının 40-50% -ni təşkil edir (65,s. 212). Məlumat üçün bildirək ki, Birləşmiş

Millətlər Təşkilatı və Beynəlxalq Əmək Təşkilatının normalarına görə əmək ödənişi hər saata görə 3 dollardan az ola bilməz. Yuxarıdakı rəqəmlərdən də göründüyü kimi belə əmək haqqına ilə Avropanın heç bir ölkəsində rast gəlmək mümkün deyil.

Hollandiyada əhalinin pul gəlirləri dövlət zəmanətli yaşayış minimumu ilə tənzimlənir. Bu ölkədə yaşayış minimumu iki nəfərlik ailə üçün ayda 1150 yevro təşkil edir. Sosial yardım göstərilərkən bir nəfərə görə deyil, hesablama ev təsərrüfatına görə aparılır. Göstərilən sosial normativ 50 il bundan əvvəl hesablanıb hər il istehlak zənbilinin dəyərinin artmasına və inflyasiyaya uyğun olaraq indeksləşdirilir. Yaşayış minimumunun artması ilə eyni vaxtda minimum əmək haqqının ölçüsü də artır. İstehlak səbətinə daxil olan məhsul və xidmətlərin tərkibi bir sıra ölkələrdən fərqli olaraq dəyişdirilmir. Hollandiyada hesab edirlər ki, əgər bu yaşayış minimumu kimi müəyyən edilibsə, deməli, onun təkmilləşdirilməsinə ehtiyac yoxdur.

İsveçdə həyata keçirilən sosial siyasət bir sıra Avropa ölkələrindən fərqlənir. İsveçdə həmkarlar ittifaqı əmək haqqının bərabərliyi prinsipinin tərəfdarıdır. Bu prinsip İsveç Həmkarlar İttifaqları tərəfindən XX əsrin 60-cı illərində həyata keçirilməyə başlanıb və onun əsasında «bərabər əməyə görə bərabər əmək haqqı» prinsipi durur. Başqa sözlə, eyni peşə və təhsil səviyyəsinə malik olan, lakin müxtəlif sektorlarda məşğul olan işçilərin əmək haqqı arasındakı fərq aradan qaldırılmalıdır. İsveçdə əmək haqqının məbləği sahibkarlarla həmkarlar ittifaqları arasında razılaşmalardan sonra hökumət tərəfindən təsdiq olunur.

İsveç sənayesində işləyənin orta aylıq əmək haqqı 2100 dollar, xüsusi sektorda işləyənlərin əmək haqqı 3000 dollar (0,13 ABŞ dolları = 1 İsveç kronu). Ən aşağı əmək haqqı 130 dollar, ən yüksək əmək haqqı 6500 dollardır. İşsizliyə görə müavinət (tam iş günü işləyənlər üçün) hər günə 31,2 dollar, əvvəlcədə sığortalananlar üçün əvvəlki əmək haqqının 80%-i (maksimum gündə 70,2 dollar). İşçiyə xəstəlik kağızı əgər 7 gündən çox xəstə yatarsa tələb olunur. Ona ödənilən əmək haqqı isə əmək haqqının 80%-ni təşkil edir.

Fransada 3 övladı olan və işləyən insana 2 qat əmək haqqı verilir. Fransada yaşayış minimumu aylıq əmək haqqının 40-60 faizinə bərabərdir. Bu kəmiyyət, yaşayış dəyərinin müxtəlifliyindən asılı olaraq regionlar üzrə müxtəlif olur.

İnkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatının sosial yönümlülüüyünün genişlənməsi əhalinin gəlirlərinin artmasında da özünü göstərmişdir. Əgər 1970-ci ildə Fransada orta aylıq əmək haqqı 1375 dollara bərabər idisə, 1990-cı ildə bu 2200 dollara, Almaniyada 1215-dən 1925 dollara, Yunanıstanda 735-dən 1475 dollara, Portuqaliyada 775-dən 1550 dollara qədər artmışdır (66, s.894). Əmək haqqının artımında ölkələr arasında fərq olduğu kimi, əhalinin müxtəlif təbəqələri arasında gəlirlərin bölgüsündə də bu fərq müşahidə olunmuşdur.

Qərb ölkələrində həmkarlar ittifaqları dövlətin gəlir siyasətinə təsir göstərmək imkanına malikdirlər. Əmək hüququnun müdafiəsini fərdlər deyil həmkarlar ittifaqı həyata keçirir. Burada əsas diqqət əmək mübahisələrinin və vətəndaş cəmiyyətlərinin hüquqlarının tənzimlənməsinə yönəldilir.

Beləliklə, əmək haqqının tənzimlənməsi siyasəti bazar iqtisadiyyatı ölkələrində həm makro səviyyədə həm də mikro səviyyədə mühüm sosial-iqtisadi əhəmiyyət kəsb edir. Burada gəlirlər siyasətinin əsas istiqaməti –yoxsulluqla mübarizəyə, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin stimullaşdırılmasına, alıcılıq qabiliyyətinin və bütövlükdə iş qüvvəsinin keyfiyyətinin artırılmasına və həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsinə istiqamətlənir (83, s. 157).

Məlumat üçün bildirək ki, inkişaf etmiş ölkələrdə gəlirlərin artımı ilə yanaşı inflyasiyanın səviyyəsi aşağı qalmaqda davam etmişdir. Əgər 1986-95-ci illərdə inkişaf etmiş ölkələr üzrə inflyasiyanın orta tempi 3,6%-ə bərabər olmuşdursa 1996-2003-cü illərdə bu göstərici 1,9%-ə düşmüşdür. Lakin buna baxmayaraq inkişaf etmiş ölkələrdə gəlirlərin indeksləşdirilməsi həyata keçirilir.

Qərb dövlətlərində əhali gəlirləri siyasətinin əsas xüsusiyyətlərindən biri də gəlirlərin indeksləşdirilməsinin (indeksasiyasının) həyata keçirilməsidir. İndeksləşmə sistemi gəlirlərin artmasından asılı olaraq diferensiasiya yanaşmasına əsaslanır. İnflyasiyanın sosial-iqtisadi nəticələrindən biri xalqın alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsidir. Bunun səbəbi xalqın əldə etdiyi nominal gəlirlə bazardakı qiymətlər arasındakı tarazlığın dəyişməsidir. Bu, əsasən ya əmək haqlarının azalması, ya da əmək haqqı sabit ikən məhsul və xidmətlərin qiymətlərinin artması şəklində təzahür edir. Nəticədə xalqın real alıcılıq qabiliyyəti aşağı düşür. Bu halda indeksləşmə siyasəti

həyata keçirilir.

Qeyd etdiyimiz kimi Qərbi ölkələrində milli gəlirin bölgüsü sahəsində həyata keçirilən siyasətin mühüm tərkib elementlərindən biri də gəlirlərin inflyasiyadan və qiymət artımından qorunaraq indeksləşdirilməsidir. Ümumiyyətlə, indeksləşdirilmə bir neçə gəlir növü üzrə (əsasən maddi işçilərin əmək haqqı, pensiyalar) İkinci dünya müharibəsindən sonra qiymətlərin kəskin artdığı dövrdə tətbiq edilməyə başlanmışdır. Məlumat üçün bildirək ki, gəlirlərin indeksləşdirilməsi metodundan hələ keçən əsrin 20-ci illərindən ABŞ, Böyük Britaniya, Norveç, Avstriyada, Almaniya da istifadə olunub. Bu sistemi keçən əsrin 60-70-ci illərdə bütün Avropada ölkələri ilə yanaşı digər inkişaf etmiş ölkələrdə də həyata keçirilməyə başlayıb. Adətən indeksləşdirilmə ümumdövlət səviyyəsində, kollektiv və müəssisə səviyyəsində həyata keçirilir. Beləliklə, indeksləşdirilmə dövlətin sosial siyasətinin tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Lakin onun mexanizmi bəzi ölkələrdə fərqlidir.

Almaniya, Avstriya, İrlandiya, Portuqaliya, İsveçdə isə ümumiyyətlə istehlak qiymətlərinin artması ilə əmək haqqının artmasına zəmanət verən indeksləşdirilmə mexanizmi yoxdur. Bu ölkələrdə əmək haqqının alıcılıq qabiliyyəti tarifi dərəcələrinə baxılması yolu ilə və yeni bağlanan kollektiv müqavilələrin müddətində nəzərə alınır və əmək haqqının alıcılıq qabiliyyətinin artırılmasında kompensasiya metodu tətbiq edilir. Qeyd edək ki, əmək haqqının indeksləşdirilməsi ABŞ-da ildə 4 dəfə, İtaliyada ildə 1 dəfə, Belçikada və Lüksemburqda hər ay həyata keçirilir. Pensiyaların indeksləşdirilməsi isə bir çox ölkələrdə 60-cı illərdən hər il, yaxud ildə bir neçə dəfə qiymət artımından asılı olaraq həyata keçirilir. ABŞ, Yaponiya, Avstraliyada indeksləşmə ümummilli miqyasda, Belçika, Danimarka, Yunanıstan, İtaliya, Hollandiya və Avstraliyada dövlət, sahibkarlar və həmkarlar təşkilatları arasında razılaşma əsasında həyata keçirilir. Qeyd edək ki, ABŞ, Yaponiya, İsveçrə, Böyük Britaniyada gəlirlərin indeksləşdirilməsi ayrı-ayrı firmalar, sahələr səviyyəsində də aparılır. Bir sıra ölkələrdə zəmanət xarakteri daşımır və sahibkarlarla həmkarlar təşkilatları arasında razılaşma əsasında həyata keçirilir.

Dövlət hakimiyyəti yarandığı gündən bu günə kimi, o özünü saxlamaq üçün zəruri olan resursların əldə edilməsinə yönələn siyasət aparır. Bu siyasətlərdən biri də

vergi siyasətidir. Vergi siyasəti hər bir ölkənin iqtisadi siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biridir və bu siyasət iqtisadiyyatın dinamik inkişafı, iqtisadi potensialın artması və əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması üçün əlverişli şərait yaradır (2, s.200). Deməli, vergi dövlət gəlirinin başlıca mənbəyidir. Qərbi ölkələrində əsas prinsip vergi mexanizminin ədalətli və əhalidə verginin mənfəi nəticələrə gətirib çıxartmayacağına inam olmalıdır.

İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə vergi sistemi büdcənin gəlir hissəsinin sabit artımını təmin edir və bununla da davamlı iqtisadi inkişaf üçün ilkin şərait yaradır. Vergi sisteminin səmərəli fəaliyyəti: fiziki və hüquqi şəxslərin gəlirlərinin dövlət və region sektorları arasında, eləcə də müxtəlif sosial qruplar arasında yenidən bölüşdürülməsini; cəmiyyətdə sosial ədalət prinsipinə riayət olunmasını; yaradıcı və məhsuldar əməyə, yəni səmərəli vergilərin fəaliyyət göstərməsinə köməklik edilməsini təmin edir.

Beləliklə, vergilərin sosial iqtisadi mahiyyəti və daxili məzmunu onların funksiyaları vasitəsilə təzahür edir. Vergilər üç əsas funksionu yerinə yetirir.

- 1) dövlət xərclərinin maliyyələşməsini təmin edir (fiskal funksiya);
- 2) sosial tarazlığın saxlanması üçün müxtəlif sosial qrupların gəlirləri arasında nisbətə dəyişməsi yolu ilə onlar arasında bərabərsizliyin azaldılması, zəiflədilməsi (sosial funksiya);
- 3) iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi (tənzimləmə funksiyası) (4, s. 217).

Verginin fiskal funksiyası əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə sıx surətdə əlaqədardır. Əhalinin gəliri artdıqca, vergi qoyma bazası çoxalır, büdcə gəlirləri də artır. Bu funksiya sosial ədalət prinsipinə əsaslanaraq həyata keçirilir. Qərbi ölkələrində hər bir vətəndaş vergi ödəməkdə borclu olduğunu və bunun məsuliyyətini dərk edir. Vergi sisteminin səmərəliliyi vergi ödəyicilərinin rifahının mühafizə edilməsi ilə bağlıdır. Əhalinin güzəranının aşağı düşməsi vergi sisteminin səmərəliliyinin aşağı düşməsi kimi qiymətləndirilir. Ümumiyyətlə vergi mexanizmi gəlirlərin yenidən bölgüsünü həyata keçirməklə aztəminatlı əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə, dövlət xərclərinin ödənilməsinə yönəlir.

Vergi birbaşa və dolayı vergilərə bölünür. Birbaşa vergi gəlirlərdən və

əmlakdan tutulur. Dolayı vergi isə əmtəənin qiymətinə daxil edilir. Bir çox ölkələrdə o, müxtəlif büdcə səviyyələrində ayrıca tutulur. İşləyən əhalidən əsas birbaşa vergiyə fərdi gəlir vergisi və sosial sığortaya ayırmalar aid edilir. Gəlir vergisi Avstraliyada 47%, Avstriyada 50%, Danimarkada 38%, Hollandiyada 60%, ABŞ-da 40%, Fransada 57%, Yaponiyada 50 % təşkil edir (56, s. 22).

Qərb ölkələrində vergi qoyma sistemi mütərəqqi xarakter daşıyır. Belə ki, varlı əhali qruplarına daha yüksək vergi qoyulur. Bunun hesabına ortaya çıxan biləcək sosial-iqtisadi zərəri dövlət kompensasiya edir.

Bundan başqa, gəlirin müəyyən edilmiş kəmiyyətdən artıq hissəsindən də gəlir vergisi tutulur. Məsələn, İsveçdə vergi ödəyicisinin gəliri ildə 200 min krondan çox olduqda mərkəzi büdcəyə artıq gəlirin 25%-i qədər vəsait ödənilir. Beləliklə, vergi iqtisadiyyatın tənzimlənməsində, eləcə də əhəlinin pul gəlirlərində kəskin bərabərsizliyin aradan qaldırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Lakin bu rəqəmlərdə varlıların yüksək vergi ödəməsi, gəliri aşağı olan ailələrin isə hökumətin yardım proqramları hesabına subsidiyaları olması faktı əks olunmamışdır. Qeyd edək ki bu vergilər hesabına ən yoxsul ailələrin ümumi gəlirləri hökumətin yardım proqramı üzrə 7%-dək artdığı halda, ən varlı ailələrin gəlirlərinin 37%-dək aşağı düşmüşdür.

Fransada gəlirlər daha geniş anlamda başa düşülür. Belə ki, asudə vaxtlarda əldə edilən gəlirlər də vergiyə cəlb olunur. Əməyə görə mükafat və digər fəaliyyətdən gəlirlər əmək haqqı da daxil olmaqla bazar dəyərindən asılı olaraq vergi ödəyirlər. Norveçdə yerli vergilər illik gəlirin 20-22%-ni təşkil edir. Bundan başqa, daha çox qazananlar (orta statistik işçinin qazancından çox gəlir əldə edənlər) üçün milli gəlir vergisi tətbiq olunur. Əgər 90-cı illərdə vergi şkalası tərtib edilərkən bu ödəmə 20% təşkil edirdisə, sonralar gəlirin artması ilə əlaqədar olaraq bu ödəmə 50%-ə çatdırılmışdır. Beləliklə, varlı insanların ödəmələri 86%-ə çatır.

İsveçdə sosial təminat, səhiyyə və təhsil sektoru dövlətin sərəncamındadır. Bu böyük büdcə xərcləri tələb etdiyindən bu ölkədə vergi yükü də yüksəkdir. Bu Ümumi Daxili Məhsulun təqribən 60%-ni təşkil edir. Son vaxtlara qədər təhsil və səhiyyə xidməti tamamilə pulsuz idi. Təhsil, ali təhsil də daxil olmaqla bu gün də tam döv-

lətin təminatındadır, səhiyyədə isə xüsusi sektorlar fəaliyyət göstərməyə başlamışdır.

Hökumətin iqtisadi siyasəti faiz dərəcələrinin tənzimlənməsi və bəzən də dəyişdirilməsindən, birbaşa vergi qoymaların tədricən azaldılmasından, peşəkar birliklərin rolunun və təsirinin azaldılmasından, əhali arasında əmlak mülkiyyətinin genişlənməsindən, şirkətlərinin səhmlərinin əldə saxlanılmasında fiziki şəxslərin payının artmasından, real dünyada işləmək üçün təhsil müəssisələrində oxuyanların hazırlıq səviyyəsinin yüksəldilməsindən başlandı. Burada əsas şərt məhsul və xidmətlərin rəqabət qabiliyyətinin və əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsindən ibarət idi.

Vergilərdən başqa işəgötürənlər tərəfindən müxtəlif yığım (sosial sığorta xərcləri) formaları da fəaliyyət göstərir. Bu vəsaitlərlə pensiya ödəmələri, tibbi sosial-iqtisadi sığorta və digər sosial ödəmələr həyata keçirilir. Bundan başqa, muzzdlu işçilər və sahibkarların hesabına sosial sığorta fonduna ayırmalar hesabına pensiyaçıların gəlirləri tənzimlənilir. Belə ki, istər işəgötürənlər, istərsə də sığorta olunan şəxslər üçün sosial sığorta tarifləri tətbiq olunur.

İqtisadi baxımdan cəmiyyətdə siniflərin yaranması yaradılan gəlirlərin bölüşdürülməsi ilə sıx bağlı olmuşdur. Bu gün dünyada yaradılan Ümumi Daxili Məhsulun 80%-i əhalinin 20%-nin payına düşür ki, onlar da əsas etibarilə iqtisadi və demokratik baxımdan yüksək inkişaf etmiş ölkələrin vətəndaşlarıdır. Dünyada gəlirlərin 65%-i Şimali Amerika, Qərbi Avropa və Yaponiya kimi dövlətlər tərəfindən bölüşdürülür (10, s. 99).

Beləliklə, Qərb ölkələrində əhali gəlirləri siyasəti aşağıdakı üsullardan istifadə etməklə tənzimlənilir.

Birinci yerdə sosial bəla kimi yoxsulluq probleminin ortadan qaldırılmasına yönələn minimal gəlirlərin etibarlılığının təmin olunması durur. Bu digərləri ilə müqayisədə prioritet olduğundan dövlətin sosial siyasətinin əsas məqsədlərindən biri kimi çıxış edir. bu problemin həlli yaşayış minimumu, minimum əmək haqqı, minimal pensiya, işsizliyə görə müavinətlərin minimal həddindən, ünvanlı sosial yardım proqramlarının reallaşmasından keçir.

İkinci mühüm məsələ müxtəlif sosial-peşə qrupları arasında gəlirlərin tənzimlənməsidir. Bunun əsas elementi tarif razılığının (işçi, sahibkar və hökumət arasında

bağlanan bərabər hüquqlu razılaşma) hazırlanması və reallaşması hesab olunur.

Üçüncü mühüm element progressiv vergi qoyma sistemidir.

Dördüncü mühüm element isə gəlirlərin (əmək haqqı, pensiya və müavinətlər və s.) indeksləşdirilməsidir.

Beləliklə, hesab edirik ki, Qərbi ölkələrində həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə dövlətin iqtisadi tənzimləmə siyasəti ilə yanaşı, sosial sahədə, xüsusilə milli gəlirin bölgüsü sahəsində uğurlu siyasəti yürütməsi əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

FƏSİL 2. AZƏRBAYCANDA MİLLİ GƏLİRİN FORMALAŞMASININ TƏNZİMLƏNMƏSİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ

2.1. Transformasiya iqtisadiyyatında milli gəlirin formalaşmasında baş verən dəyişikliklərin mahiyyəti

Əvvəlki fəsildə qeyd etdiyimiz kimi, bazar münasibətləri şəraitində milli gəliri və onun ədalətli bölgüsü və yenidən bölgüsü dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin ən mühüm tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdiyi ölkələrdə, xüsusilə Qərbi Avropa ölkələrində milli gəlirin bölgüsü və yenidən bölgüsündə sosial ədalət prinsiplərinə riayət olunması sosial bərabərsizliyin nisbətən azaldılmasına, insan potensialının inkişaf etdirilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Bu ölkələrdə yüksək səviyyədə həyata keçirilən sosial müdafiə sistemi və milli gəlirin bölgüsü əhalinin rifah halının yaxşılaşmasına və həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olmuşdur.

Təcrübədə əhalinin gəlirlərin formalaşması və bölgüsünə çoxsaylı obyektiv və subyektiv amillərin təsir etdiyini göstərir. Gəlirlərin formalaşmasına təsir göstərən obyektiv amillər bütün dünyada bu və ya digər dərəcədə mövcuddur. Bunlara yaş, cins, peşə-ixtisas, bilik və peşəkarlıq səviyyəsi, iş yeri, vəzifə və s. bu kimi amillər daxildir. Subyektiv amillərə ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyəti, dövləti quruluşu və s. daxildir. Sözsüz ki, bu amillər milli gəlirin bölgüsünə təsir göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Sovetlər Birliyi dövründə milli gəlirin bölgüsü mərkəzləşmiş şəkildə birbaşa dövlət tərəfindən inzibati üsullarla tənzimlənirdi. Məsələn, inzibati-amirlik sistemində əmək haqqı əməyin bölgüsü aləti kimi çıxış edə bilmirdi, çünki dövlət istehsal edilən məhsulun kəmiyyət və keyfiyyətindən asılı olmayaraq, onu direktiv qərarlarla müəyyən edirdi (27, s. 18). Digər sahələrdə də bütün iqtisadi fəaliyyətlər inzibati üsullarla tənzimlənirdi. Birlik dağıldıqdan sonra Birlik ölkələrinin sosial-iqtisadi həyatında ciddi dəyişikliklər baş verdi və bu da milli gəlir formalaşmasına və tənzimlənməsinə təsir göstərdi. Bunların sırasına:

- iqtisadiyyatın böhran vəziyyətinə düşməsinə;
- müstəqilliyin ilk illərində yaranmış boşluqdan istifadə edərək vəzifədən sui-

istifadə hallarının sürətlənməsi və dövlət əmlakının kiçik bir qrup tərəfindən mənimlənməsi;

- rüşvətxorluq və korrupsiya hallarının çoxalmasını;
- büdcə gəlirlərinin real həcmnin azalmasını;
- dövlətin sosial müdafiə və sosial təminat gücünün zəifləməsini;
- inflyasiyanın sürətlənməsi və pulun alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsini;
- qeyri-formal təsərrüfat gəlirlərinin payının əhəmiyyətli dərəcədə çox olmasını;
- əhalinin pul gəlirlərində əmək haqqının payının azalmasını;
- əmək haqqı artımı ilə istehlak qiymətləri indeksi arasında kəskin fərqin olmasını;
- sahələrarası əmək haqqı fərqlərinin dərinləşməsini və s. daxil etmək olar.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, əhalinin gəlirlərinin tənzimlənməsində ciddi problemlər, eyni zamanda gəlirlər üzrə bərabərsizliyin dərinləşməsi əsasən iqtisadi cəhətdən zəif inkişaf edən ölkələrdə və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə baş verir. Məlum olduğu kimi bazar münasibətlərinin formalaşmasının ilk mərhələsində Azərbaycanda da həyat səviyyəsi kəskin aşağı düşmüş, əhalinin gəlirlərinin tənzimlənməsində ciddi problemlər meydana çıxmış və bunun da nəticəsi olaraq əhali qrupları arasında bərabərsizlik dərinləşmişdir.

Onu da qeyd edək ki, gəlirlərin bərabərsizliyinə obyektiv amillərlə yanaşı subyektiv amillər də təsir göstərmişdir. Lakin bu məsələlərlə bağlı statistik materiallar olmadığından indiki şəraitdə bunların təsir dairəsinin ölçülməsi çətindir. Buna baxmayaraq milli gəlirin bölgüsündə baş verən dəyişikliklərin, eləcə də gəlirlərin bərabərsizliyinə təsir göstərən obyektiv və subyektiv amillərin əhatə dairəsinin müəyyən edilməsinə çalışacağıq.

Əvvəlki fəsildə milli gəlirin bölgüsü birbaşa bölgü və yenidən bölgü mexanizmindən asılı olmasını nəzəri olaraq təhlil etmişdik. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, iqtisadi nəzəriyyədə gəlirlərin bölgüsü və yenidən bölgüsü bir-birindən fərqləndirilir. Milli gəlirin ilkin bölgüsü nəticəsində istehlakçıların hər birinin istehsal olunmuş milli gəlirdə payı müəyyən olunur. Başqa sözlə, istehsal olunmuş milli gəlir

əvvəlcə onun yaradılmasında bilavasitə iştirak edənlər, yəni istehsal amillərinin mülkiyyətçiləri arasında bölüşdürülür (14, s. 161). Sözsüz ki, hər bir istehsal amili gəlirlərin tənzimlənməsinə və bərabərsizliyinə müxtəlif səviyyələrdə təsir göstərir. Lakin istehsal amilləri üzrə gəlirlər - milli gəlirin bölgüsünə imkan vermir. Çünki gəlirlərin makrosəviyyədə tənzimlənməsi daha çox nisbi xarakter daşıyır. Ona görə də makrosəviyyə ilə yanaşı mikrosəviyyədə də tənzimləmə siyasətinin aparılması tələb olunur. Əvvəlcə onu bildirək ki, hazırda gəlirlərin dövlət tənzimlənməsi mexanizmi minimum əmək haqqı, yaşayış minimumu, Vahid Tarif Cədvəli, indeksasiya, Ünvanlı Sosial Yardım, müavinətlər və s. üsullarla həyata keçirilir. Bu üsullarla ÜDM-in adambaşına düşən həcmi, büdcə gəlirləri və xərcləri, orta aylıq əmək haqqı, əhalinin pul gəlirləri, inflyasiya, məşğulluq və s. bu kimi makroiqtisadi göstəricilər tənzimlənir. Bundan başqa, milli gəlirin bölgüsündə üçtərəfli əməkdaşlığın (dövlət, həmkarlar və sahibkarlar arasında bağlanan Baş Saziş) böyük rolu vardır.

Onu da qeyd etmək ki, gəlirlərin tənzimlənməsində baş verən dəyişikliklərdən danışarkən ilk növbədə milli gəlir makro və mikrosəviyyədə quruluş və dinamikasına baxılması, eləcə də gəlirlər üzrə bərabərsizliyin yaranma səbəblərinin müəyyən edilməsi tələb olunur. Makrosəviyyədə tənzimləmə və qiymətləndirmə daha çox ümumilikdə ölkədə iqtisadi inkişafı və həyat səviyyəsini müəyyən edərkən tətbiq olunur. Bu ölkədə əhalinin həyat səviyyəsini qiymətləndirməyə imkan verir. Bu zaman ÜDM-in adambaşına düşən həcmi göstəricisindən istifadə olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, gəlirlərin tənzimlənməsi və əhali gəlirlərində bərabərsizlik səviyyəsi keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin özündə də bir-birindən fərqlənir. Bunun səbəbi islahatların və özəlləşdirmənin fərqli şəkildə həyata keçirilməsidir. Məsələn, Polşa, Sloveniya, Macarıstan və Çexiyada həyata keçirilən islahatlar Sovet İttifaqı respublikalarında həyata keçirilən islahatlardan fərqlənirdi. Bu baxımdan onların nəticələri də fərqli olmuşdur. Belə ki, islahatların ilk dövrlərində İttifaq respublikalarından fərqli olaraq bu ölkələrdə bərabərsizlik nəzərəcarpacaq dərəcədə artmadı (63, s.56). Qısa vaxtda Ümumi Daxili Məhsulun həcmi keçid dövrünə qədərki səviyyəyə çatdı və hətta bir qədər onu üstələdi. Bu ölkələrdə hökumət milli gəlirin bölünməsində bərabərliyi yumşaltmaq məqsədilə əmək haqqı ödəmələrinə nəzarətin

əhəmiyyətli gücləndirilməsi ilə bərabərsizliyin dərinləşməsinin qarşısını aldı.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi bazar iqtisadiyyatına keçidin ilk illərində Azərbaycanda da milli gəlir istehsalının kəskin şəkildə azalması nəticəsində kəskin iqtisadi böhran baş verdi və bu əhalinin həyat səviyyəsinin aşağı düşməsinə, gəlirlərin bölgüsündə bərabərsizliyin dərinləşməsinə səbəb oldu. Belə ki, 1991-1993-cü illərdə ölkədə baş verən hiperinflyasiya Ümumi Daxili Məhsulun real həcmnin və əhalinin pul gəlirlərinin kəskin azalmasına təsir göstərdi. Bu illərdə respublikada əhalinin adambaşına düşən pul gəlirləri 66,5 dəfə, istehlak malları qiymətinin və xidmət tariflərinin məcmu indeksi isə 200 dəfədən çox artmışdır. Həmçinin 1990-cı ildə yoxsulluq həddində yaşayanlar əhalinin 33%-ni təşkil etdiyi halda, 1993-cü ildə bu 90%-ə çatmışdır.

Sözsüz ki, burada dünya iqtisadiyyatında baş verən inkişaf və dünya neft bazarlarındakı sürətli qiymət artımı Azərbaycana böyük həcmli neft gəlirlərinin daxil olmasına və ölkənin maliyyə imkanlarının genişlənməsinə təsiri heç də az deyildir. Bu nailiyyətlər milli gəlirin bölgüsü istiqamətində müsbət dəyişikliklərin baş verməsinə səbəb olmuşdur. Lakin dünya təcrübəsindən məlumdur ki, böyük həcmli neft gəlirlərinin iqtisadi dövriyyəyə daxil olmasının üstünlükləri ilə yanaşı mənfi tərəfləri (Holland və ya Afrika sindromları) də vardır. Hesab edirik ki, Azərbaycana daxil olan neft gəlirləri dövlətin ciddi nəzarətinə götürüldüyündən neft gəlirlərinin mənfi nəticələrinin qarşısı alınır. Lakin buna baxmayaraq bu gəlirlər inflyasiyanın əvvəlki illərlə müqayisədə sürətlənməsinə təsir göstərmişdir.

Dünya təcrübəsindən məlumdur ki, milli gəlir formalaşmasında sahibkarlıq fəaliyyəti, xüsusilə kiçik və orta sahibkarlıq əhəmiyyətli rol oynayır. Sahibkarlıq həmçinin gəlirlərin bərabərsizliyinə təsir göstərən amillər sırasındadır. Belə ki, birincisi sahibkarlıq gəlirlərinin digər gəlirlərlə müqayisədə yüksək olması, ikincisi sahibkarların bilik, bacarıq, risk və yenilikçi qabiliyyətinə malik olması və s.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycanda da son illərdə kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi istiqamətində tədbirlər həyata keçirilir. Sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə olunan gəlirlərin artımı digər gəlir mənbələrini üstələməsinə baxmayaraq (digər gəlirlər) son illərdə sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə olunan gəlirlərin xüsusi çəkisi aşağı düşməyə başlamışdır.

2.2. Milli gəlirin təkrar istehsalının sürətləndirilməsi ilə əhali gəlirlərinin formalaşmasına təsiri

Milli gəlirin formalaşması və bölgüsünü qiymətləndirərkən gəlirlər üzrə bərabərsizliyə təsir edən amillərin müəyyən edilməsi zərurəti meydana çıxır. Məlumdur ki, əhəlinin gəlir mənbələri çox müxtəlifdir. Bunlara: məşğulluqdan gəlirlər, özüməşğulluqdan gəlirlər, mülkiyyətdən (faiz, dividend, renta) gəlirlər, kənd təsərrüfatından gəlirlər, alınmış cari transfertlər, pensiyalar, təqaüd, müavinət və sosial yardımlar, naturada sosial transfertlər, kompensasiya və digər əlavə ödənişlər (xeyriyyə yardımının dəyəri də daxil olmaqla) və s. bu kimi pul gəlirləri daxildir. Bu amillərin hər biri öz-özlüyündə gəlirlərin bərabərsizliyinə bu və ya digər dərəcədə təsir göstərir.

Pul gəlirlərinin səviyyəsi tədqiq olunan ev təsərrüfatlarının müəyyən dövr ərzində (ay, rüb, il) pul gəlirlərinin (ev təsərrüfatlarının hər 100 nəfərinə) ümumi məbləği ilə müəyyən edilir. Pul gəlirlərinin quruluşu ev təsərrüfatlarının bütün pul gəlirlərinin daxilolma mənbələrinə görə tərkibini müəyyən edən göstəricilər sistemidir. Tədqiq olunan ev təsərrüfatlarının gəlir göstəriciləri aşağıdakı kimi hesablanır:

- 1) ümumilikdə bütün əhali;
- 2) şəhər və kənd əhalisi;
- 3) ayrı-ayrı sosial qruplar;
- 4) desil (kvintl) qrupları üzrə əhali gəlirləri və sair üzrə hesablanır.

Təcrübə göstərir ki, əhali gəlirlərində tam bərabərliyə nail olmaq mümkün deyil və bu günə qədər heç bir ölkədə (hətta sosializm dövründə) buna nail olunmayıb. Bu baxımdan gəlirlərin qeyri-bərabərliyi (təbii amillər, peşə-ixtisas səviyyəsi, bilik və bacarığı, yaş-cins fərqləri) demək olar ki, bütün ölkələrdə mövcuddur. Bərabərsizliyə təsir göstərən təbii amillər ancaq özünün səviyyəsinə görə bir-birindən fərqlənə bilər. Bu da ölkədə həyata keçirilən tənzimləmə siyasətindən asılıdır. Əgər sosial ədalətə cavab verən tənzimləmə siyasəti həyata keçirilərsə, bu halda yalnız gəlirlərin bərabərsizliyinə təbii amillər təsir göstərir.

Məlumat üçün bildirək ki, Avropanın Mərkəzi və Şimal-Şərqində həmçinin Baltikyanı ölkələrdə islahatlar nisbətən uğurlu keçib. Bu ölkələrdə gəlirlərin bərabər-

sizliyinə nail olunması və keçid prosesinin uğurla həyata keçirilməsi üçün hökumət müxtəlif istiqamətlərdə fəaliyyəti nəzarətdə saxlamağa səy göstərdi. Belə ki, dövlət özəlləşdirmənin mənfi nəticələrini aradan qaldırmaq üçün «dövlət məmurlarının» özəlləşdirmədə iştirakının maksimum səviyyədə qarşısını almağa çalışdı. Bundan başqa, vergi siyasəti və sosial yardımlar vasitəsilə də gəlirlərin tənzimlənməsinə, başqa sözlə, bərabərsizliyin aradan qaldırılmasına təsir göstərdi. Adətən Mərkəzi Avropa ölkələri gəlirlərin yenidən bölgüsünü yoxsulların xeyrinə bölürdü. Bu qeyd edilən regionda əmək haqqı üzrə bərabərsizliyin ev təsərrüfatlarının diferensiasiyasının kəskin artımının qarşısını alınmasına səbəb oldu. Məsələn, Çexiyada, Polşada, Macarıstanda, Slovakiyada bu təcrübə effektiv olmuşdur.

Bütün görülən tədbirlərə baxmayaraq planlı iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçən bütün ölkələrdə varlı və yoxsul ailələr arasında bərabərsizliyin dərinləşməsinə, artmasına səbəb olmuşdur.

Məlum olduğu kimi inzibati-amirlik dövründə məhsulun qiyməti bazarda azad rəqabətə əsaslanan tələb və təklif qanunu ilə deyil, dövlət tərəfindən təyin edilirdi. Digər tərəfdən cəmiyyətdə ideal sosial bərabərliyə nail olmaq məqsədi ilə dövlət tərəfindən gəlirlərin tənzimlənməsi, daha doğrusu, bölgüsü və yenidən bölgüsü inzibati üsullarla həyata keçirilirdi.

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra iqtisadiyyatın bazar münasibətlərinə keçid yolunu tutması azad rəqabət, tələb və təklif tənzimlənməsinə zəmin yaratmışdır. Təcrübədən məlumdur ki, milli gəlirin bölgüsü və yenidən bölgüsündən əldə edilən əhalinin pul gəlirləri onların xərclərinin quruluşunu və istehlak tələbini formalaşdırır. Pul xərcləri tədqiqat dövrü ərzində çəkilən cəmi faktiki xərcləri özündə əks etdirir. Məlum olduğu kimi əhalinin istehlak xərclərinə ərzaq və qeyri-ərzaq məhsullarına, xidmətlərin ödənilməsinə çəkilən xərclər daxildir. Vergi, rüsum, ödəmə, borc, aliment, qohumlara yardım, cərimə, kreditlərin ödənilməsi və s. istehlaka aid olmayan xərclərdir. Investisiyalar, xarici valyutaların alınmasına çəkilən xərclər və banklara qoyulan vəsaitlər isə pul xərclərinin tərkibinə daxil edilmir.

Bu amillərin hər hansı birinin həssaslığını və onun digərləri ilə təsirini müəyyənləşdirilmək üçün elastiklik anlayışından istifadə olunur. Bu amillər arasında tələ-

bin həssaslığına daha çox təsir kimi qiymət və gəlirlərin dəyişməsi, çarpazlaşan (bilavasitə) elastiklik maraq doğurur.

İqtisadi nəzəriyyədən məlumdur ki, istehlakçı zövqü, istehlakçıların sayı, onların gəlirləri, məhsulların qiymətləri ilə əlaqəsi, gözləmə və s. bütün bunlar tələbə təsir göstərir. Bildiyimiz kimi modelindən və növündən asılı olmayaraq bazar anlayışı qiymət, tələb, təklif, rəqabət qanunlarına əsaslanır. Tələb – bazarda əmtəələrə olan tələbatdır. Başqa sözlə, istehlakçının bazar qiymətindən və pul gəlirindən asılı olaraq ala bildiyi və ya biləcəyi əmtəənin miqdarıdır. Tələb – tədiyə qabiliyyətli tələbatdır, yəni alıcının ala biləcəyi əmtəə və xidmətlərin məcmusudur. Təklif isə mövcud qiymətlərlə satılmaq üçün bazarda olan əmtəələrin miqdarı kimi başa düşülür.

Gəlir üzrə tələb elastikliyi istehlakçıların gəlirlərinin 1% dəyişməsindən tələbin neçə faiz dəyişməsini göstərir. Çarpaz tələb elastikliyi A məhsuluna olan tələbin B məhsulunun qiymət dəyişməsinin nə qədər həssas olmasını ölçməyə imkan verir. Elastikliyin ölçülməsinin müntəzəmliyi elastiklik əmsalıdır. O tələbin artım həcmi faizlə qiymətin azalma faizinə münasibəti ilə müəyyən olunur. Tələb cüzi qiymət artımı ilə satış həcmi əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsi zamanı elastik hesab olunur. Tələb elastikliyi zamanı 1% qiymət azalması satış həcmi 1%-dən çox artmasına təsir göstərir və bu elastiklik əmsalı vahiddən yüksək olur. Tələb o vaxt qeyri-elastik olur ki, qiymətin əhəmiyyətli azalması zamanı satış həcmi az dəyişir. Bu zaman qeyri-elastiklik əmsalı vahiddən az olur. Tələb vahid elastikliyə o vaxt malik olur ki, qiymətin bir faiz dəyişməsi məhsul satışının bir faiz dəyişməsinə səbəb olur. Belə elastiklik əmsalı vahidə bərabər olur.

Məlumat üçün bildirək ki, qiymətin əmələ gəlməsi nəzəriyyələri sırasında subyektiv qiymətləndirməyə dair nəzəriyyə Avropa ədəbiyyatında daha geniş şərh olunur. Bu qiymətləndirmə Avstriya məktəbinin «faydalılıq həddi» nəzəriyyəsi ilə bağlıdır (onun baniləri K.Menger, O.Bem-Baverk və F.Vizerdir). Əmək-dəyər nəzəriyyəsinə görə dəyər istehsalda yaranır və mübadilə dəyəri şəklində bazarda meydana çıxır, yəni dəyər qiymətə çevrilir. Avstriya məktəbi buna etiraz edir ki, alıcı əmtəəni dəyərinə görə deyil, onun üçün faydalı olduğuna görə alır ki, müəyyən tələbatını ödəsin və alıcı həmin əmtəənin onun üçün nə dərəcədə faydalı olduğunu

nəzərə alaraq qiymətləndirir.

Statistik tədqiqatlarda istehlak həcmnin gəlirdən asılılığını müəyyən etmək üçün elastiklik əmsalından istifadə olunur. K_e , hansı ki, gəlirin 1% artması zamanı məhsul və xidmətlər istehlakının azalmasını və artmasını xarakterizə edir. Statistik nəzəriyyədə bu formula belə göstərilir. (41, s.113)

$$K_e = \frac{\Delta y}{\Delta x} : \frac{y}{x} = \frac{\Delta y}{y} : \frac{\Delta x}{x},$$

Burada x , y – başlanğıc tələb və istehlakıdır. Δx , Δy - müəyyən dövr ərzində başlanğıc gəlirlərin və istehlakın artmasıdır. Əgər $K_e > 1$ olarsa onda gəlirlərə nisbətən istehlak daha sürətlə artır. Əgər $K_e = 1$, onda gəlirlərlə istehlak arasında proporsional asılılıq olur. Əgər $K_e < 1$, istehlaka nisbətən gəlir daha sürətlə artır (41, s.114). Əlbəttə ki, qiymətin yaranmasının əsasında tələb və təklif kimi çıxış edən alıcı və satıcı arasındakı qarşılıqlı fəaliyyət mühüm yer tutur.

Qeyri-leqal bazar və qiymətlərin yaranmasına, tələb və təklif əyrisinə təsir edən çoxsaylı amilləri göstərmək olar. Bu amillər arasında tələb və təklif elastikliyinə qiymətdən asılılığını göstərmək olar. Məhsul və xidmətlərə tələb elastikliyi nə qədər az olarsa, gizli bazarın möhkəmliyi və təşkilatlanmış cinayətkar qruplar tərəfindən inhisarçılıq bir o qədər yüksək olur.

Vergi dərəcələrinin tələb və təklif elastikliyinə təsiri.

$\Theta_{\text{artım faizi } Q_a(\text{qiymət üzrə}) / \text{enmə faizi } Q_d}$

$E_s = \text{təklifin dəyişməsinə artım faizi} / \text{gəlirin dəyişməsinin artım faizi (gəlir üzrə)}$

Əhali istehlakının formalaşması dinamikası, onun strukturunun dəyişilmə meylləri ayrı-ayrı amillərin struktur dəyişikliyinə təsiri ilə qiymətləndirilir. İstehlakın strukturu dinamik olaraq ümumi meyllər ilə inkişaf etdiyi kimi ona təsir edən amillərin hər birinin dəyişməsi ilə özünün adaptasiya və formalaşmış təsirini alır. (20) İnsanın istehlak etmək kimi təbii istəyinin özünəməxsusluğu və ödəmə qabiliyyəti istehlak tələbi elastikliyinə təsir göstərir. Alıcılıq qabiliyyəti istehlakçının istəyini onun bu və ya digər məhsulları istehlak etmək kimi obyektiv imkanları ilə

razılaşdırılır.

Tələb və təklifin nisbətindən asılı olaraq (onların dəyişməsiylə) qiymətin dəyişməsi və ya tənzimlənməsi baş verir. Bu zaman qiymətin elə bir səviyyəsi əmələ gəlir ki, bunun da nəticəsində, istehlak və istehsal arasında tarazlıq yaranır. Qeyd edək ki, bazarın fəaliyyət mexanizmində qiymətin xüsusi rolu vardır. Bu baxımdan tələb və təklif mexanizmi də bilavasitə bazar qiymətləri ilə bağlıdır, onun vasitəsilə fəaliyyət göstərilir. Əgər əhalinin pul gəlirləri tələb olunan yaşayış minimumundan aşağıdırsa onda təbii ki, əhalinin alıcılıq qabiliyyəti də aşağı düşəcəkdir. Bu da təbii ki, əhalinin pul gəlirlərinin daha çox hissəsinin zəruri istehlak məhsullarına, xüsusilə ərzaq məhsullarına xərcləməsinə səbəb olacaqdır.

FƏSİL 3. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA MILLİ GƏLİRİN TƏKRAR İSTEHSALININ SÜRƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ MEXANİZMLƏRİ

3.1. Milli gəlirin təkrar istehsalının sürətləndirilməsi əhali gəlirlərinin artırılmasının əsas mənbəyidir.

Milli gəlirin yaradılması, bölgüsü və yenidən bölgüsü bütün iqtisadi sistemlərdə dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Ona görə də əhali gəlirlərində baş verən dəyişikliklər dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsinin səmərəliliyini qiymətləndirməyə imkan verir. Məlumdur ki, sosial sistemin formalaşması iqtisadi, siyasi, texniki, təşkilati, mədəni və s. məsələlərin kompleks həllini tələb edir (59, s.65). Bu baxımdan bazar münasibətləri şəraitində milli gəlir formalaşması mexanizmlərinin ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyətindən asılı olaraq təkmilləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Məlum olduğu kimi iqtisadiyyatın dövlətin tənzimlənməsinin əsas üsullarından biri də milli gəlirin bölgüsü və yenidən bölgüsüdür. Bu üsul gəlirlərin ədalətli bölgüsünü həyata keçirməklə əhali gəlirlərini və bərabərsizliyin azaldılmasını tənzimləyir.

Göstərmək lazımdır ki, gəlirlərin bölgüsündə bərabərsizlik yaranan obyektiv amillər aşağıdakılardır.

- adamların şəxsi qabiliyyətindəki fərqlər, ayrı-ayrı şəxslərin xüsusi istedadı malik olması daha çox gəlir əldə etməyə imkan verir;
- təhsil səviyyəsi və işçilərin ixtisasının və peşəkarlıq səviyyəsinin artması daha yüksək gəlir qazanmağa şərait yaradır;
- mülkiyyətə sahib olmaq, vərəsəlik hüququ gəlirlər arasında olan fərqi azaldır;
- peşəkarlıq daha intensiv işləmək və risk etmək əldə edilən gəlirləri artırır.
- bazarlarda hökmran mövqe tutmaq, süni şəkildə qiymətləri artırmaq (inhisarçılıq) gəlirlər arasında olan fərqlərə təsir göstərir;
- psixoloji amillər, uğur qazanmaq, əlaqələr, bədbəxt hadisələr, gəlirlər

arasındakı bərabərsizliyə təsir göstərir və s. (14, s. 161)

Aparılan tədqiqatlar Azərbaycanda əhalinin gəlirlərinin formalaşması və tənzimlənməsi istiqamətində bir sıra problemlərin olduğunu göstərir. Bu problemlərin aradan qaldırılması ilk növbədə gəlirlərin tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsini tələb edir. Təcrübə gəlirlər siyasətinin tənzimlənməsi və onun konkret işləmə mexanizminin müxtəlif ölkələrdə fərqli olduğunu və bir-birinin eyni olan gəlir siyasəti mövcud olmadığını göstərir.

Ümumiyyətlə dünya təcrübəsi göstərir ki, islahatların sistemli koordinasiyasını milli gəlirin bölgüsü mexanizmindən təcrid olunmuş halda aparmaq mümkün deyil. Burada hər şeydən əvvəl problemin sistemli xarakter daşması və onların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olduğu nəzərə alınmalı, ölkənin makroiqtisadi siyasətində dəyişikliklər aparılmalıdır (30, s. 42).

Son 10 ərzində Azərbaycanda adambaşına düşən pul gəlirlərində baş verən dəyişikliklərə diqqət etdikdə bunun əvvəlki dövrlərdən fərqləndiyini görmək olar.

Ümumiyyətlə dövlət milli gəlirin bölgüsünə aşağıdakı üsullarla təsir göstərə bilər.

- Təhsil səviyyəsinin artması;
- Əmək haqqının, müavinət və təqaüdlərin artırılması;
- Sağlamlılığının qorunması;
- Məşğulluğunun təmin olunması;
- Sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi;
- Vergi sistemi
- Antiniflyasiya tədbirləri və s;

Qərbi Avropa ölkələrində bir qayda olaraq milli gəlir bütün əsas kateqoriyaları üzrə bilavasitə məhdudlaşdırılmış siyasət həyata keçirilir. Gəlirlərin bölgüsü istehsal amili mülkiyyətçilərinin gəlirlərinin formalaşmasına, nominal gəlirlərin fərdi bölgüsü isə yenidən bölgünün nəticəsi kimi təzahür edir. Bu ailə büdcəsindən keçməklə adambaşına düşən gəlirlərdən, onların strukturundan və sayından asılı olur. Real gəlirlərin artması isə inflyasiya prosesindən asılı olur. Gəlirlərin yenidən bölgüsünün başlıca kanalı yenidən bölgünün dövlət tərəfindən tənzimlənməsidir. Gəlir siyasətinin

tənzimlənməsində əsas istiqamətlərdən biri əmək haqqı siyasətidir. Vergi sistemi, dövlət transfertləri, sosial təminat və sığorta sistemi və s. də gəlirlərin tənzimlənməsində əhəmiyyətli yer tutur.

Ümumiyyətlə gəlirlərin tənzimlənməsində əsas ağırlıq dövlətin üzərinə düşür. Dövlət tənzimlənməsi, o cümlədən sosial tənzimləmə maddi, institusional və konseptual tərkibdən ibarət olur. Qeyd etmək lazımdır ki, sosial tənzimləmə təkcə sosial imtiyazlarla və gəlirlərin yenidən bölgüsü ilə tamamlanmır. Burada həyat səviyyəsinin digər göstəriciləri olan ətraf mühitin qorunması və istehlakçı hüquqlarını müdafiəsi də əhəmiyyət kəsb edir.

Gəlirlərin tənzimlənməsi bir qayda olaraq milli istehsalın həcmindən, dövlət büdcəsinin gəlirlərindən və bu gəlirlərin mərkəzləşdirilmiş şəkildə yenidən bölgüsündə sosial ədalətin təmin olunmasından asılıdır. Bir qayda olaraq yenidən bölgü prosesinin təşkili və uyğun təşkilatların fəaliyyəti dövlət tənzimlənməsinin konseptual əsasını təşkil edir.

Məlumat üçün bildirək ki, gəlirlərin qeyri-bərabərliyi və gəlirlərin tənzimlənməsində yol verilən nöqsanlar, eləcə də ölkənin düşdüyü sosial-iqtisadi böhran yoxsulluq səviyyəsinin yüksəlməsinə, təbəqələşmənin dərinləşməsinə təsir göstərmişdir. Mütəxəssislər yoxsullara təkcə aşağı gəlirli insanları deyil, eləcə də cəmiyyətin qanunları ilə yaşayan, lakin vacib istehlak standartlarından məhrum olan insanları daxil edirlər. Məlum olduğu kimi yoxsulluq problemi dünyanın bütün ölkələrində vardır və onun səviyyəsi ictimai istehsalın inkişaf səviyyəsindən, fərdin imkanlarından və əhalinin həyat şəraitindən asılıdır (64, s.71). Yoxsulluğun azaldılması isə ilk növbədə milli gəlirin bölgüsünün dəqiq mexanizminin işlənməsini tələb edir. Bunu nəzərə alaraq beynəlxalq təşkilatlar yoxsulluğu ümumbəşəri problem kimi qiymətləndirir və onun aradan qaldırılması üçün təxirəsalınmaz tədbirlərin görülməsini tövsiyə edirlər. Yoxsul ölkələr milli gəlirin bölgüsü istiqamətləri və mexanizmlərinin işlənilməsi zamanı beynəlxalq təşkilatların təklif və tövsiyələrini nəzərə alırlar.

Dünya praktikası və eləcə də Azərbaycanın real vəziyyətinin təhlili göstərir ki, yoxsullara əsasən uşaqlı ailələr, valideynlərdən biri olmayan ailələr və aşağı məvaciblə işləyənlər, işsizlər, bir üzvü əlil olan ailələr, yalnız bir gəlir mənbəyi (tələb

olunan istehlak minimumundan az) olan yaşlılar və bir çox hallarda gənc ailələr daxil edilir. Bir sözlə, yoxsulluq gəlir səviyyəsi ilə qiymətləndirilir.

2003-cü ildə beynəlxalq təşkilatların tövsiyəsini nəzərə alaraq milli gəlirin bölgüsü və sosial bərabərsizliyin azaldılması məqsədilə «Yoxsulluğun azaldılması və İqtisadi İnkişaf üzrə Dövlət Proqramı» qəbul edilmişdir. Bu Proqramda ümumi məqsədlərə nail olunması üçün: gəlir əldə etmək imkanlarının genişləndirilməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması; iqtisadi sabitliyin qorunub saxlanması; əsas səhiyyə və təhsil xidmətlərinin keyfiyyətinin və onlardan istifadə imkanlarının təkmilləşdirilməsi; infrastrukturun yaxşılaşdırılması; mövcud sosial müdafiə sistemində islahatların aparılması; qaçqın və məcburi köçkün əhalinin yaşayış səviyyəsi və imkanlarının yaxşılaşdırılması və s. məsələlərin həlli nəzərdə tutulub.

1. Milli gəlirin bölgüsündə ən vacib məsələlərdən biri gəlirlər üzrə bərabərsizliyin azaldılmasıdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu bərabərsizliyin azaldılmasına təsir vasitəsi kimi sosial institutların fəaliyyətinin genişləndirilməsi metodundan istifadə edilir.

Gəlirlərin tənzimlənməsi istiqamətində aparılan uğurlu siyasət, əhalinin tərkibində orta təbəqənin formalaşmasına, bu da daxili istehsalın stimullaşdırılmasına, əmtəə dövriyyəsinin genişləndirilməsinə, məhsulların rəqabət qabiliyyətinin artmasına, xidmət sferasının inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərir.

2. Qeyd etmək lazımdır ki, məşğulluq siyasəti milli gəlir tənzimlənməsində aparıcı yerlərdən birini tutur. Çünki məşğulluğa əsaslanan iqtisadi artım şəxsi mülkiyyətin genişlənməsinə, həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə, əhalidə gələcəyə inama, əmanət qoyuluşlarının və büdcə gəlirlərinin artmasına və dövlət büdcəsindən sosial xərclərin azalmasına təsir göstərir. Bu da öz növbəsində aztəminatlı ailələrə, pensiyaçılara, çoxuşaqlı ailələrə, qaçqınlara, ətraf mühitin qorunmasına və s. istiqamətlərə sərf edilən dövlət xərclərinin çoxalmasına və onların işinin səmərəliliyinin artırılmasına təsir göstərir. Bunu nəzərə alaraq dövlət milli gəlirin bölgüsü üçün ilk növbədə tam və səmərəli məşğulluğun təmin edilməsi istiqamətində ciddi tədbirlər həyata keçirməlidir. 2003-cü ildə ölkə prezidenti İ.Əliyev seçkiqabağı kompaniyasında 600 min yeni iş yerinin yaradılacağını xalqa bəyan etmişdi. Bu günə

qədər 640 mindən çox iş yeri yaradılmışdır. Bu da sözsüz ki, milli gəlir artmasında və tənzimlənməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Ölkə iqtisadiyyatının sürətli inkişafı, dövlətin maliyyə imkanlarının genişlənməsi məşğulluğun təmin edilməsi istiqamətində zəruri addımların atılmasına imkan vermişdir. Bunun nəticəsi kimi son illərdə makro göstəricilərlə ifadə olunan əhali gəlirlərində (adambaşına düşən Ümumi Daxili Məhsulun həcmi, əhalinin son istehlakına yönələn hissəsi, adambaşına pul gəlirləri, orta aylıq nominal əmək haqqı, minimum əmək haqqı, orta aylıq pensiya və s.) əhəmiyyətli artım tempi müşahidə olunmaqdadır.

3. Milli gəlirin bölgüsündə əhalinin peşə və ixtisasa yiyələnməsi, başqa sözlə, təhsil siyasəti mühüm əhəmiyyətə malikdir. Təhsil və peşəkarlıq səviyyəsinin yüksək olması insanların gəlirlərinə nəzərəcarpacaq dərəcədə əhəmiyyətli təsir göstərir. Odur ki, dövlət bu gün əldə edilən gəlirlərin, xüsusilə neft gəlirlərinin, istehsal sferası ilə yanaşı insan amilinə də (insan kapitalına) investisiya qoyulması istiqamətində ciddi tədbirlər həyata keçirməlidir. Çünki qeyd olunduğu kimi peşə və ixtisasa sahib olma, peşəkarlıq bilavasitə əmək haqqının və ya əmək gəlirlərinin artmasına təsir göstərir və əhali gəlirlərində bərabərsizliyin azalmasında müsbət rol oynayır. Neft gəlirlərinin birinci növbədə insan kapitalının formalaşmasına, xüsusilə təhsil və səhiyyə sahələrinə qoyulması əhalinin daha böyük təbəqəsinin bu gəlirlərdən yararlanması üçün zəruridir (24, s.191).

Milli gəlirin bölgüsünə təsir göstərən mühüm vasitə kimi beynəlxalq təcrübədə tətbiq edilən sosial doktrinanın qəbul edilməsini göstərmək olar. Sosial doktrina — geosiyasi məkanda sosial sistemin yerini müəyyən edən, əhalinin sosial maraqlarını reallaşdıran, sosial siyasətin strateji məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsinin əsasını təşkil edən prioritetləri müəyyənləşdirən və onların reallaşması mexanizmini (iqtisadi, beynəlxalq, mədəni-mənəvi, ekoloji, hərbi) ehtiva edən müxtəlif növlü global texnologiyadır. Sosial doktrina islahatların sosial istiqamətlərini müəyyənləşdirir və vətəndaşların maraqlarına xidmət edən hər hansı siyasətin həyata keçirilməsinə əsaslanır. Onun hazırlanması prosesi ilk növbədə sosial-iqtisadi vəziyyətin obyektiv təhlil edilərək qiymətləndirilməsini tələb edir. Burada keçmiş tarixi

təcrübənin, mühüm amillərin öyrənilməsi, dünya inkişafında əsas dəyişikliklərin tendensiyası, geosiyasi mühitin formalaşması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bu baxımdan sosial doktrinanın hazırlanmasının aşağıdakı üstünlükləri vardır:

Birincisi, ölkənin və ümumilikdə insanlığın perspektivli məqsədlərinə uyğunlaşdırılaraq milli maraqları təmin edilir;

İkincisi, sosial qruplar arasında maraqlar, ölkənin milli təhlükəsizliyi və dövlətin müstəqilliyinin mövcudluğu imkanları müəyyən edilir;

Üçüncüsü, strateji sosial məqsədlərə nail olmaq, millətin genefondunun saxlanılması və qorunması, insanların ömür müddətinin uzadılması, ölümün azaldılması, doğum səviyyəsinin artırılması, öz vətəndaşlarının həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün istifadəsi mümkün zəruri resurslar müəyyən edilir (59, s.67).

Sosial doktrinanın hazırlanması bir neçə mərhələni özündə birləşdirir:

- qarşılıqlı sosial idarəetmənin obyektı olan sosial sferanın sərhədinin müəyyən edilməsini;

- bu sahədə vəziyyətin qiymətləndirilməsini;
- uzun, orta və qısamüddətli proqramların hazırlanmasını;
- sosial təhlükəsizliyin prinsipial mexanizminin hazırlanmasını;

4. Qeyd olunduğu kimi, milli gəlirin bölgüsündə ən mühüm istiqamətlərdən biri əmək haqqı sisteminin təkmilləşdirilməsidir. Məlum olduğu kimi müstəqillik əldə etdikdən sonra əmək haqqı və əməyin ödənişində ciddi problemlər ortaya çıxdı. Belə ki, müstəqilliyin ilk illərində inflyasiyanın sürətlənməsi nəticəsində nominal və real əmək haqqı, yaşayış minimumu və minimum əmək haqqı arasında kəskin fərqin yaranması milli gəlir formalaşmasına və həyat səviyyəsinə mənfi təsir göstərdi.

Bu səbəbdən bazar münasibətləri şəraitində gəlirlərin tənzimlənməsində dövlətin qarşısında duran başlıca vəzifə əhalinin pul gəlirlərinin strukturundakı dərin deformasiyanı aradan qaldırmaq və əmək haqqını əsas gəlir mənbəyinə çevirmək və şəxsiyyətin iqtisadi fəallığını stimullaşdırmaqdır. Qeyd edək ki, inkişaf etmiş ölkələrdə əmək gəlirləri milli gəlir 60-65%-dən aşağı düşmür, mülkiyyətdən gəlirlər isə öz növbəsində 20%-i ötmür (31, s. 651).

İqtisadi nəzəriyyədən məlum olduğu kimi əmək haqqı öz mahiyyətinə görə

işçiyə gördüyü işin müqabilində özünü və ailəsini saxlamaq üçün verilən haqdır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, BƏT-in əmək haqqının tənzimlənməsi və minimum əmək haqqı haqqında konvensiya qəbul edilmişdir. Adı çəkilən təşkilatın «Əmək haqqının mühafizəsi haqqında» 85 sayılı tövsiyəsində də qeyd edilir ki, «əmək haqqından tutulmalar, əməkçinin və onun ailəsinin saxlanılmasını təmin etmək üçün zəruri hesab edilən həddə qədər məhdudlaşdırmaq məqsədi ilə bütün lazımi tədbirlər görülməlidir» (6, s.208). İnkişaf etmiş ölkələri nəzərə almaqla 1972-ci il 29 aprel tarixində qüvvəyə minən (1970-ci il 3 iyun tarixində qəbul olunub) minimum əmək haqqının müəyyən edilməsi haqqında 131 sayılı konvensiyanın 2-ci maddəsində isə deyilir: «Minimum əmək haqqı qanuni qüvvəyə malikdir və azaldıla bilməz; bu maddənin tətbiq edilməməsi, məsul şəxsə və şəxslərə aid müvafiq cinayət işi və ya başqa sanksiyalar tətbiq edilməsinə gətirib çıxardır» (6, s. 385).

Beynəlxalq təşkilatların konvensiya və tövsiyələrini nəzərə alaraq Azərbaycanda əmək haqqı sisteminin təkmilləşdirilməsi və tarif (vəzifə) maaşlarının müəyyən edilməsində sosial ədalət prinsiplərinin gözlənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd edək ki, hazırda Azərbaycanda bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənən tarif cədvəlləri vardır. Bu da eyni vəzifəni yerinə yetirən lakin fərqli təşkilatlarda çalışan işçilərin əmək haqlarında (burada söhbət büdcədən maliyyələşən təşkilatlardan gedir.) nəzərəcarpacaq fərqlərin ortaya çıxması ilə nəticələnmişdir. Bu da sosial ədalət prinsiplərinə cavab vermir və gəlirlər üzrə bərabərsizliyin dərinləşməsinə gətirib çıxarır. Bunun aradan qaldırılması üçün Vahid Tarif Cədvəlində (VTC-də) dərəcə əmsalları və dərəcələrarası nisbətini dəyişdirilərək yenidən hazırlanmasına ehtiyac vardır. Bu sırada 1996-cı ildə tətbiq edilən Vahid Tarif Cədvəlinin yenidən tətbiqi də gəlirlərin tənzimlənməsinə təsir göstərə bilər.

Gəlirlərin tənzimlənməsində minimum əmək haqqının tətbiqi və onun səviyyəsi heç də az əhəmiyyət kəsb etmir. BƏT-in yuxarıda adı çəkilən konvensiyasının 3-cü maddəsində «minimum əmək haqqını müəyyən edərkən, nəzərdə tutulan milli təcrübəyə və şəraitə müvafiq olaraq minimum olan və məqbul sayılan amillərə:

a) ölkədə əmək haqqının ümumi səviyyəsini, yaşayış dəyərini, sosial müavinətlər və başqa sosial qrupların müqayisəli həyat səviyyəsini nəzərə almaqla əməkçilərin və onların ailələrinin tələbatı;

b) iqtisadi inkişafın tələbləri daxil edilməklə iqtisadi mülahizələr, məhsuldarlıq səviyyəsi və məşğulluğun arzu olunan yüksək səviyyəyə çatdırılması və saxlanması aid edilir.

Minimum əmək haqqı (MƏH) müəyyən edilərkən başqa meyarlarla birlikdə: əməkçilərin və onların ailələrinin tələbatı; ölkədə əmək haqqının ümumi səviyyəsi; yaşayış dəyərində baş verən dəyişikliklər; sosial təminat üzrə müavinətlər; başqa sosial qrupların müqayisəli həyat səviyyəsi müəyyən edilməlidir. Məsələn, Litvada minimum əmək haqqı (100 dollar) orta aylıq əmək haqqının (215 ABŞ dollar) 46,5%-ni təşkil edirdi (1997-ci il). Latviya və Estoniyada isə müvafiq olaraq 28,1%, 23,1% , Rusiyada 6%, Azərbaycanda isə 3,3% (1998-ci il) olmuşdur.

İqtisadi inkişafın tələbləri daxil edilməklə iqtisadi amilləri, əmək məhsuldarlığının səviyyəsini, məşğulluğun arzu olunan yüksək səviyyəyə çatdırılması və saxlanılmasını nəzərə almaq lazımdır. Başqa orqanlardan verilən tövsiyələrin nəzərə alınması haqqında formal müddəaları daxil etməklə və ya etməməklə səlahiyyətli hökumət orqanlarının qərarları nəzərə alınmalıdır.

Əmək haqlarının azalması, bir yandan xarici investorları sərmayə qoymağa təşviq etmiş və məşğulluq artmışdır. Xarici şirkətlərin ödədikləri əmək haqqının dövlətin verdiyi əmək haqqından qat-qat yüksək olmasına baxmayaraq, işçilər əvvəlki real alıcılıq qabiliyyətini bərpa edə bilməmişlər. Dolayısı ilə əmək haqlarında meydana gələn dəyişikliklərin inflyasiya təsirinə malik olduğunu söyləmək olmaz. Məşğulluğun nisbi artımının 1995-ci ildən etibarən istehsalın artmasına, Ümumi Daxili Məhsulda meydana gələn dəyişikliklərə müsbət təsir göstərdiyini söyləmək olar.

Milli gəlir formalaşmasına məşğulluq əmək haqqı, təhsil və s.-lə yanaşı sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi də müsbət təsir göstərir. Çünki ölkədə tam və səmərəli məşğulluğun təmin edilməsi isə kiçik və orta sahibkarlığın özünəməxsus rolu vardır. Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılması, onlara kreditlərin, vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi, antiinhisar siyasəti və s. mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Gəlirlərin formalaşmasının səmərəli sisteminin təşkili üçün xüsusi sahibkarlıq fəaliyyəti üzərində qanunvericilik çərçivəsində dövlət nəzarətinin olması, antiinhisar siyasətinin yeridilməsi vacibdir (15, s.12).

5. Milli gəlirin bölgüsündə vergi sistemi mühüm yer tutur. Məhz büdcənin formalaşması vergilər hesabına baş verir. Büdcə vasitəsilə aztəminatlı ailələrə yardım, təhsil və səhiyyənin maliyyələşməsi həyata keçirilir. Bu baxımdan dövlət perspektivli vergi siyasəti tətbiq etməlidir.

6. Milli gəlirin bölgüsünün əsas istiqamətlərindən biri də sosial yardım və müavinətlərin məbləği və onun verilməsi mexanizmidir. Ona görə də dövlətin sosial siyasətində sosial yardım sistemi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sosial yardım - müxtəlif səbəblər üzündən (qocalıq, əlillik, əmək qabiliyyətinin olmaması, işsizlik və s.) yaşayış səviyyəsinin təmin edilməsi üçün gündəlik vəsaiti çatışmayan vətəndaşlara dövlət tərəfindən göstərilən qayğıdır. Başqa sözlə, sosial yardım ehtiyacı olan vətəndaşların həyat səviyyəsini yaxşılaşdırmaqdan ötrü dövlət tərəfindən göstərilən təminat növüdür (11, s.21). Bu baxımdan milli gəlirin bölgüsündə sosial yardım və müavinətlər əhəmiyyətli yer tutur.

Bu zaman sosial yardımın ünvanlılıq xarakterinin tətbiq edilməsidir. Bu mexanizm əhali gəlirlərində bərabərsizliyin azaldılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Məlum olduğu kimi gəlirlərdə bərabərsizlik keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə özünü daha qabarıq göstərir. Bu baxımdan gəlirlərin tənzimlənməsində sosial yardımların ünvanlı olması, onların məbləğinin yaşayış minimumuna yaxınlaşdırılması vacib məsələdir. İşsizliyə görə müavinətlərin də verilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır.

Sosial ödəmə və xidmətlər çoxnövlüdür. Onlar formalaşma mənbəyinə görə və maliyyələşmə üsuluna görə, onları əhatə edən alıcılara yaradılan şəraitə görə bir-birindən fərqlənirlər.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin sosial xərclərinin ekstensiv artırılmasının mümkünsüzlüyü müxtəlif büdcədən kənar mənbələrin axtarılmasını və münbit şəraitin yaradılmasını tələb edir. Bunların sırasına:

- Qeyri-büdcə (pensiya, işsizliyin sığortalanması, həyat sığortası, xeyriyyə fondları və s.) fondları üçün şəraitin yaradılması. Bu fondların fəaliyyət mexanizmi vasitəsilə, hər növdən olan məcburi və könüllü sosial sığorta sferalarının genişləndirilməsi;

- mənzillərin, sosial infrastrukturun tikintisinin maliyyələşdirilməsinə firmaların və ev təsərrüfatlarının vəsaitlərinin cəlb olunmasının qeyri-ənənəvi formalarının işlənilməsi;

- ödənişli sosial xidmətlər sferasında keyfiyyətin yüksəldilməsi və onların fəaliyyətinin genişləndirilməsi;

- sosial əhəmiyyətli, o cümlədən regional səviyyəli məsələlərin həlli üçün qeyri-dövlət və qeyri-kommersiya təşkilatlarının resurs potensialının cəlb olunması;

- xarici mənbələrdən maliyyələşdirilən beynəlxalq layihə və proqramlarda iştirakın təmin edilməsi və s. daxil etmək olar.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, transfert ödəmələri və müavinətlər bərabərsizliyi əhəmiyyətli dərəcədə (təqribən 70-80%-ə qədər) azaldır. ABŞ –da yoxsul əhali qruplarının gəlirlərinin 75%-ni transfert ödəmələri təşkil edir.

Qocalar və əlillər üçün internat evləri və digər müəssisələr şəbəkəsi qulluğa, məişət xidmətinə və tibbi xidmətə ehtiyacı olan qoca və əlillərin daimi yaşaması üçün nəzərdə tutulmuş tibbi-sosial müəssisələr şəbəkəsidir. Internat evlərinə dair məlumatlar ümumilikdə aşağıdakı tiplərə ayrılmaqla nəzərə alınır:

- qocalar və əlillər (yaşlı) üçün ümumi tipli internat evləri;
- ruhi xəstələr üçün internat evləri;
- əqli və fiziki zəifliyi olan uşaqlar üçün internat evləri.

7. Məlumdur ki, maliyyə - kredit sisteminin vasitəsilə resurslar bölüşdürülür və yenidən bölüşdürülür. Milli gəlirin bölgüsündə də sağlam investisiya mühitinin yaradılması və ondan əldə olunan gəlirlər də təsir göstərir. Bu baxımdan ölkədə investisiya mühitinin yaradılması, o cümlədən əhəlinin investisiya fəallığının artırılması istiqamətində ciddi tədbirlər həyata keçirilməlidir. Bunun üçün:

- kreditlərin verilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi (faiz dərəcələrinin aşağı salınması, bürokratik maneələrin aradan qaldırılması, qısamüddətli kreditlərdən uzunmüddətli kreditlərə keçilməsi və s.)

- əhəlinin əlində olan vəsaitlərin investisiya qoymağa maraqlandırılması;
- qiymətli kağızlar bazarının formalaşdırılması.

8. Gəlirlərin tənzimlənməsi istiqamətlərindən biri də onların indeksləşdiril-

məsidir. İndeksləşdirmə pul gəlirlərinin, təqaüdlərin və əmanətlərin avtomatik olaraq qiymət səviyyəsindəki dəyişikliklərə uyğunlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Belə ki, indiki şəraitdə respublika əhalisinin alıcılıq qabiliyyətinin qorunması istiqamətində tədbirlərin görülməsi olduqca vacibdir. Sovet iqtisadiyyatında əhalinin alıcılıq qabiliyyətini qorumaq məqsədilə sosial müdafiənin əsas elementi kimi gəlirlərin indeksləşdirilməsindən deyil, əsasən kompensasiyalardan istifadə edilirdi.

İndeksləşdirmə inflyasiyanın "gəlir-qiymət" spirali üzrə inkişafına təkan verə bilər. Lakin bu heç də onun uzun müddət üçün tətbiq edilməməsinə əsas verməməlidir. İnflyasiyanı aradan qaldırmaq məqsədilə əhalinin gəlirlərinin real olaraq qorunmaması çeşidli sosial problemlər yaratmışdır. Bunların ən mühümləri işsizlik, cəna-yətkarlığın artması, boşanma, ailələrin dağılması və sairidir. Əhalinin gəlirləri nominal deyil, məhz real formada artmadığından bu problemlər meydana gəlmiş və kəskin xarakter almışdır.

Hazırda Azərbaycanda inflyasiya təbii səviyyəsini (4-5%-lik) ötmüşdür. Bu baxımdan inflyasiya tənzimləyici tədbirlər həyata keçirilməlidir. Belə inflyasiya normasının saxlanması iqtisadi canlanma prosesi ilə müşahidə oluna bilər.

Bu vəzifənin həyata keçirilməsi respublikada "Minimum istehlak büdcəsi haqqında" və "Əhalinin gəlirlərinin indeksləşdirilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya qanunlarına əsaslanmalıdır. Çünki mövcud sosial-iqtisadi vəziyyəti nəzərə alıb əhali üçün lazımi sosial təminatlar verən ədalətli sosial müdafiə mexanizmi yaratmadan, cəmiyyətin başlıca məhsuldar qüvvələrinin təbii əsasını təşkil edən əmək ehtiyatlarının və deməli, həm də iş qüvvəsinin normal təkrar istehsalı prosesini həyata keçirmək olmaz. Hazırda əhalinin yaşayış minimumu müəyyən edilərkən və adambaşına minimum istehlak zənbilinin dəyəri əsas götürülməli, həm dövlət tənzimlənməsi tətbiq edilən qiymətlər və tariflər, həm də tələb və təklifin təsiri altında yaranan qiymət və təkliflər hərtərəfli öyrənilib nəzərə alınmalı, vaxtaşırı olaraq əhalinin gəlirlərinin indeksləşdirilməsi həyata keçirilməli, istehlak büdcəsinin, əmək haqqının, pensiyaların, təqaüdlərin və s. müavinətlərin minimum həcmi daim şəraitə uyğun artırılmalıdır. İnflyasiyanın qarşısının alınmasında antiinhişar siyasəti əhəmiyyətli təsirə malikdir.

3.2. Milli gəlirin təkrar istehsalının sürətləndirilməsinin əhali gəlirlərindən istifadəyə və əhalinin istehlak xərclərinin strukturuna təsiri.

Milli gəlir tədqiqi zamanı onların bu gəlirlərdən istifadəsi, başqa sözlə, istehlakın strukturu və dinamikasının mövcud vəziyyətinin təhlili mühüm əhəmiyyət daşıyır. Çünki milli gəlir bir hissəsini özlərinin yaşaması üçün zəruri olan ərzaq və qeyri-ərzaq məhsullarının istehlakına xərcləyir. İstehlakın artımı isə öz növbəsində istehsalla, xüsusilə yerli istehsalla hər hansı məhsulun idxalı arasında nisbəti tənzimləyir. Əhalinin istehlakı iki əsas göstərici ilə istehsala təsir edir. Birinci növ göstəricilər vacib istehlak məhsulları üzrə istehsalın təkmilləşdirilməsi və onun gəlirlilik səviyyəsini yüksəltməklə əhalinin alıcılıq qabiliyyətini yüksəltmək, ikincisi, hər hansı məhsulun həcmi artırmaqla istehlakçının davranışının formalaşdırılması geniş çeşidli, müxtəlif məhsullar istehsalına stimül yaradır (21). Əhali istehlakının təhlili zamanı ev təsərrüfatlarının pul gəlirləri və ya istehlakının kompleks təhlili mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ev təsərrüfatlarının pul xərcləri dedikdə ev təsərrüfatları tərəfindən şəxsi istehlaka, istehsal fəaliyyətinə və yığma pul vəsaitinin xərclənməsidir. İstehlak xərcləri ev təsərrüfatlarının ərzaq məhsullarının, qeyri-ərzaq mallarının və alkoqollu içkilərin satın alınmasına, habelə xidmətlərin ödənilməsinə sərf etdikləri pul xərcləridir. Vergilər, rüsumlar, ödəncilər, borcların qaytarılması, alimentlər, qohumlara yardımlar, cərimələr, kreditlərin ödənilməsi, üzvlük haqları və istehlak, yığımla bağlı digər xərclər, habelə ev təsərrüfatının istehsal fəaliyyəti ilə bağlı bütün xərclər (toxum, mal-qara, xammal və s. alınması), ödəmələr pul xərclərinə daxil olsa da istehlak xərclərinə daxil edilmir.

Əhali istehlakının strukturunda kompleks dəyişmələri və strukturunu xarakterizə edən parametrlərlə yanaşı fərdi amillərin, yaxud aparıcı göstəricilərin hər birinin ayrı-ayrılıqda mərhələli təhlil edilməsi tələb olunur. Milli gəlir artması və azalması onların istehlakının strukturuna təsir göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq təcrübədə ölkə əhalisinin yoxsulluq səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsində, həyat səviyyəsinin qiymətləndirilməsində istehlakın quruluş və dinamikasında baş verən dəyişikliklər nəzərə alınır. Bununla əlaqədar olaraq təcrübə göstərir ki, hər

hansı bir ölkədə əhalinin istehlak xərclərində ərzağa çəkilən xərclərin artması həmin ölkədə həyat səviyyəsinin aşağı düşməsi kimi dəyərləndirilir.

Məlum olduğu kimi 1991-ci ildən başlayaraq əhalinin pul gəlirlərinin real həcmnin azalması, həyat səviyyəsinin aşağı düşməsinə təsir göstərmişdir. Bir sox əhali qruplarının gəlirləri nəinki istehlak xərclərinə, hətta ərzaq xərclərinə olan tələbatı ödəmək üçün kifayət etmirdi. Belə olan halda ölkə əhalisinin 80-90%-i son dərəcə yoxsul hesab olunurdu. Bu proses demək olar ki, 1995-ci ilə qədər davam etmişdir. 1995-ci ildən başlayaraq sürətli inflyasiyanın qarşısının alınması (hiperinflyasiyanın) bununla paralel olaraq milli gəlir nominal həcmnin və real dəyərinin artması müşahidə olunmağa başladı.

Ümumilikdə son illərdə ölkə əhalisinin həyat səviyyəsində müsbət dəyişikliklər olsa da hələ ki, yoxsulluğun müəyyən səviyyəsi qalır. Bunu əhalinin istehlakında ərzağa çəkilən xərclərin yüksək olması, əhalinin pul gəlirlərinin yaşayış minimumu ilə müqayisədə aşağı olması və s. ilə izah etmək olar. Bildiyimiz kimi ölkəmizdə yaşayan yoxsulların (əhalinin təqribən 16%-i) zəruri istehlak məhsulları və xidmət növlərindən istifadə etməsi imkanları məhduddur. Bu da son nəticədə onların cəmiyyətə adaptasiya olunmasına, psixoloji gərginliyin artmasına, ailə münasibətlərinin pisləşməsinə səbəb olur.

Hazırda ölkədə mövcud olan ərzaq təhlükəsizliyi əhalinin qarşılaşdığı problemlər sırasında durur. Hesab edirik ki, manatın möhkəmlənməsi, ABŞ dollarının ucuzlaşması nəticəsində aşağı keyfiyyətli və insan orqanizmi üçün təhlükəli olan ərzaq məhsullarının Azərbaycan bazarına daxil olması sürətlənə bilər ki, bu da əhalinin sağlamlığının qorunması və həyat səviyyəsinin aşağı düşməsi baxımından təhlükəlidir (25,s. 95). Lakin statistikada o dövrü xarakterizə edən rəqəmlər olmadığından rəqəmlərlə ifadə etmək mümkün olmamışdır.

Ümumiyyətlə ərzaq istehlakı yoxsul əhali qruplarında gəlirlərin artması ilə müntəzəm artan funksiya ilə dəyişir və hər hansı maksimal səviyyəsində artım baş verir. Artım ancaq istehlakın dəyər göstəricisində və ya strukturun dəyişməsində baş verir.

Ümumiyyətlə iqtisadiyyatda mövcud qanunlara görə mütləq qiymətdə əhalinin

pul gəlirləri artarsa, istehlak strukturunda ərzağa çəkilən xərclərin xüsusi çəkisi azalır, qeyri-ərzaq məhsullarının payı isə artır. Yəni cəmiyyət inkişaf etdikcə, onun iqtisadiyyatı gücləndikcə əhali daha çox qeyri-ərzaq məhsullarına üstünlük verir (18, s.264).

Beləliklə, əhalinin gəlirlərindən istifadənin və istehlakın quruluşunun təhlili göstərir ki, Azərbaycanda milli gəlir böyük əksəriyyəti ərzaq alınmasına xərclənir. Bu da ümumi əhalinin tərkibində yoxsulların xüsusi çəkisinin yüksək olduğunu göstərir. Bunun aradan qaldırılması isə hər şeydən əvvəl ölkədə sosial bərabərsizliyin azaldılmasına istiqamətlənən sosial siyasətin aparılmasını, antiinflasiya, antiinhisar tədbirlərinin gücləndirilməsini tələb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, əhalinin maddi rifah halının əsasını istehsal olunmuş milli gəlir, tam mənada isə onun istehlak fonduna ayrılan hissəsi təşkil edir. Buna görə də əhalinin maddi rifah halının kompleks tədqiqi aşağıdakı göstəricilər sistemi ilə müəyyən olunur (29, s.58).

1. Əhalinin gəlir və istehlakının səviyyəsi və quruluşunu əks etdirən göstəricilər; istehsalın sahə quruluşu və ictimai əmək bölgüsündə region iqtisadiyyatının yeri və rolu, əhalinin məşğulluq səviyyəsi və quruluşu, əhalinin sosial-demoqrafik quruluşu, malların və xidmətlərin qiyməti, təbii ictimai şəraiti, regionlararası iqtisadi əlaqələrin quruluşu, səviyyəsi və həcmi;

2. Bilavasitə respublika əhalisinin maddi rifah halının ayrı-ayrı cəhətlərini xarakterizə edən göstəricilər: əmək haqqının nominal səviyyəsi, istehlak üçün ehtiyatların həcmi, ictimai istehlak fondlarından gələn gəlirlər, ayrı-ayrı əmtəələrin və əmtəə qruplarının istehlakı, insanların yaşayış evləri ilə təmin edilməsi, pərakəndə əmtəə dövriyyəsinin həcmi və sosial infrastrukturun inkişafı, əhalinin pulsuz və güzəştli xidmət sahələrindən istifadə əmsalı;

3. Sosial qrupları və onların daxilində ailələrin maddi təminatına görə bölünən maddi rifah göstəriciləri.

Dövlətin müdaxiləsi ilə təkrar bölgü həmçinin gəlirlərin bölgüsünün şəxsi (vertikal) formasını formalaşdırır, eyni zamanda gəlirlərin ayrıca əhali qrupları - ev təsərrüfatları arasında, gəlir mənbələrindən asılı olmur, qazancı (gəlirləri), işsizliyə

görə müavinəti, bir gəlir anlayışında birləşdirir və cəmiyyətdə obyektiv əmlak iyerarxiyasını qurur:

İstehsalın artımına mane olan amillərdən biri real alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsindən qaynaqlanan istehlak tələbinin daralmasıdır. Dövlətdən sərmayə tələbinin nisbətən aşağı olduğu kənd təsərrüfatı və xidmət sektorunda üzə çıxan geriləmə də bu cür tələb daralmasından qaynaqlanmışdır.

Gəlirlərin dövlət tərəfindən yenidən bölgüsü büdcə – maliyyə sistemi vasitəsilə həyata keçirilir. Gəlir müntəzəm və qanunla bazar münasibətlərinin subyektinə bilavasitə sərəncamına keçən pulun cəmidir.

9. Milli gəlir qiymətləndirilməsində əhalinin əmanət və investisiyalarının ümumi gəlirlərdə payı da mühüm yer tutur. Qeyd edək ki, Qərbi Avropa və Yaponiya ilə müqayisədə ABŞ-da əmanət investisiyalarının aşağı səviyyəsi (Ümumi Daxili Məhsulun 15,4%-i) ilə fərqlənir. Həmin dövrdə Hollandiyada 19,5%, Almaniyada 22,6%, Yaponiyada 29,7% olmuşdur. İnflyasiya ilə mübarizə faiz dərəcələrinin azalmasına gətirib çıxardı və əhalinin əmanətlərə marağının azalmasına səbəb oldu. Amerikalılar əldə olan sərbəst vəsaitlərini maliyyə bazarında, qiymətli kağızlar almaqla dövriyyəyə buraxmağa maraqlıdılar. Bunun nəticəsində bir il (1998-99) ərzində milyarder amerikalıların sayı 79-dan 268-ə çatdı. İkinci səbəb amerikalıların öz həyatlarına istehlak münasibətləridir. Onlar öz pullarını yeni əşya almağa, təhsil və səyahətə xərcləməyə maraqlıdılar. ABŞ iqtisadiyyatı daxili investisiyalar baxımından çətinlik çəkir və bu üzəndə xarici investorlara müraciət edirlər. Digər tərəfdən də özünün inkişafının innovasiya mərhələsindədir. Ümumi Daxili Məhsulda investisiyaların payının azalması yeni texnologiyalarla kompensasiya olunur.

Yeni iqtisadi münasibətlər şəraitində yaradılan mütərəqqi təsərrüfat formalarından biri olan şəxsi yardımçı təsərrüfatların mövcud olması milli gəlir formalaşmasında, ölkə əhalisinin kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbatının ödənilməsində əhəmiyyətli yer tutur. Şəxsi yardımçı təsərrüfatdan gələn gəlirlərin çox olması iki mühüm problemin həllini özündə cəmləşdirir. Bir tərəfdən o zəhmətkeşlərin rifah halını yüksəldir, digər bir tərəfdən də istehsalın inkişafını stimullaşdırır.

Keçid iqtisadiyyatı ölkələrində gəlirlərin yenidən bölgüsünün iki əsas kanalı

həyata keçirilir:

- Şəxsi gəlirlərdən mütərəqqi vergi ödəmələri;
- Tarif ödəmələri sistemi.

Beləliklə, gəlirlərin bölgüsünün yeni konsepsiyası bütün irimiqyaslı mülkiyyət formaları çərçivəsində meydana çıxan mənimləmənin fərdiləşməsi şəraitində mülkiyyətçinin iqtisadi tərəküründən, düşüncələrinin motivasiyasının realizasiyasına əsaslanır. Ona görə də bölgü mexanizminin daha yüksək motivasiyanın imkanları təsərrüfatın xüsusişməsinə və mənimləmənin fərdiləşməsinin inkişaf mərhələsinə uyğun gəlir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Aparılan tədqiqat işinin nəticələri göstərir ki, transformasiya iqtisadiyyatında milli gəlirin bölgüsü və onun təkrar istehsalının sürətləndirilməsi yoxsulluğun azaldılması, həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, təhsil səviyyəsinin artırılması, sağlamlığının qorunması, sosial ədalətin bərpası və kəskin təbəqələşmənin qarşısının alınmasında, ümumilikdə isə həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Son illərdə Azərbaycanda milli gəlirin bölgüsü və onun təkrar istehsalının sürətləndirilməsi istiqamətində bir sıra uğurlu addımlar atılmışdır. Dünya təcrübəsindən məlum olduğu kimi sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı modeli əhalinin daha etibarlı sosial müdafiəsini həyata keçirən bir modeldir. Belə ki, dövlət tərəfindən əhaliyə pulsuz xidmətlərin göstərilməsi, ailə gəlirlərindən asılı olmayaraq cəmiyyət üzvlərinin bu xidmətlərdən istifadə etməsi üçün sosial təminat sisteminin yaxşılaşdırılması, hər bir vətəndaşın pulsuz təhsil, səhiyyə xidməti almaq hüquqlarının təmin edilməsi, məşğulluq probleminin həlli, işsizlik səviyyəsinin azaldılması, yoxsulluğun aradan qaldırılması və s. bu kimi sosial problemlərin həll edilməsinə təminat verilir. Sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı modelinin əsas xüsusiyyətlərindən biri də onun güclü tənzimləmə mexanizminə malik olmasıdır. Bu gün aparılan islahatlar Azərbaycanda sosial yönümlü bazar modelinin formalaşdığını göstərir.

Lakin bütün bunlarla yanaşı milli gəlirin bölgüsü istiqamətində problemlər də vardır. Bu da ölkəmizin keçid iqtisadiyyatlı olması ilə əlaqələndirilə bilər. Son illərdə Azərbaycanın maliyyə imkanlarının genişlənməsini nəzərə alaraq hesab edirik ki, əhalinin gəlirlərinin tənzimlənməsi, sosial müdafiə sisteminin təkmilləşdirilməsi və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə yönələn aktiv sosial-iqtisadi siyasət həyata keçirilməlidir. Bunun üçün ilk növbədə vergi, büdcə, pul-kredit, məşğulluq, səhiyyə, elm, təhsil siyasəti və sosial yardım sistemi təkmilləşdirilməlidir. Bu məqsədlə aşağıdakı istiqamətlərdə işlərin aparılmasını məqsədəuyğun hesab edirik.

1. Vergi Məcəlləsində aşağıdakı dəyişikliklərin edilməsi milli gəlir artmasına

müsbət təsir göstərə bilər.

- ƏDV 18%-dən 15%-ə endirilməsi;
- gəlir vergisinin vergi tutulmayan minimum məbləğinin artırılması;
- vergi yığılmasındakı neqativ halların aradan qaldırılması istiqamətində tədbirlərin daha da gücləndirilməsi;

2. Dövlət büdcəsinin gəlir və xərclərində şəffaflıq və effektiv istifadə təmin edilməli və neft sektorundan asılılığı azaldılmalıdır. Bu məqsədlə aşağıdakı tədbirlərin görülməsi məqsədəuyğun olardı:

- qeyri–neft sektorunun inkişafı üçün əlverişli investisiya mühitinin yaradılması;
- büdcədən maliyyələşən təşkilatlara vəsait ayrılarkən sosial ədalət prinsiplərinin gözlənilməsi;
- büdcə təşkilatlarında çalışanların əmək haqlarının yaşayış minimumuna çatdırılması;

3. Pul-kredit siyasətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində;

- manatın möhkəmlənməsinin qarşısının alınması;
- antiinflasiya tədbirlərinin gücləndirilməsi və bu zaman bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun tənzimləmə siyasətinin həyata keçirilməsi;
- antiinhisar tədbirlərinin gücləndirilməsi və azad rəqabət mühitinin yaradılması;

4. Məşğulluq milli gəlir formalaşmasında və gəlirlərin tənzimlənməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Bu baxımdan əhali məşğulluğunun təmin edilməsi istiqamətində aşağıdakı işlər görülməlidir.

- tam, məhsuldar və sərbəst məşğulluğun təmin edilməsi;
- insanların öz rifahını yaxşılaşdırmaq üçün mövcud resurslardan səmərəli istifadə etməsinə şərait yaradılmalı;
- iqtisadiyyatın sahə quruluşu yeniləşməli və bu zaman işdən azad olan başqa sözlə, sərbəstləşən işçilərin himayə edilməsi;
- əhəlinin pul gəlirlərinin tərkibində əmək haqqından əldə olunan gəlirlərin

xüsusi çəkisinin (50%-dən çox) artırılmasına nail olunmalı;

- əmək bazarına təsir göstərən tədbirlər məşğulluğun strukturunu optimallaşdırmalı.

5. Əhalinin təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi, eləcə də elmin inkişafı gəlirlərin tənzimlənməsində əhəmiyyətli yer tutur. Bu sahədə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədmüvafiqdir.

- təhsilin keyfiyyəti artırılmalı və beynəlxalq tələblərə cavab verən ixtisaslı kadrların hazırlanması;

- gənclərin peşə və ixtisasa yiyələnmək imkanlarının genişləndirilməsi;

- təhsil xidmətlərinin keyfiyyətinin artırılması;

- əhalinin müxtəlif təbəqələri üçün təhsil almaq imkanlarının bərabərləşdirilməsi;

- aztəminatlı ailələrdən olan şagirdlərin ünvanlı şəkildə dəstəklənməsi;

- kənd məktəblərinin texniki və kadr təminatının yaxşılaşdırılması.

- elm, təhsil və səhiyyə sektoruna ayrılan vəsaitlərin büdcə xərclərində xüsusi çəkisinin artırılması;

- özəl təhsil müəssisələrində Əlavə Dəyər Vergisinin ləğv edilməsi;

- xidmətin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, hər bir vətəndaşın pulsuz minimal təhsil almasına və səhiyyə xidməti göstərilməsinə nail olunması;

- elm sahəsində elmi-texniki tərəqqinin uzunmüddətli inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi;

- sahəvi elmi tədqiqat və layihə institutlarının fəaliyyətinin iqtisadi strukturlarla əlaqələndirilməsi;

- ilk növbədə informasiya texnologiyaları, istehsal texnologiyaları, yeni materiallar və kimya texnologiyaları, elektronika, ekologiya və təbiətdən səmərəli istifadə sahələrinə xüsusi diqqətin yetirilməsi;

- cəmiyyətdə elmi fəaliyyətin nüfuzunun artırılması və istedadlı gənclərin bu sahəyə yönəldilməsinin təmin edilməsi;

- elmin maliyyələşdirilməsinin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırılması.

6. Əhalinin sağlamlığının qorunması onların məşğulluq imkanlarını artırmaqla gəlirlərinin tənzimlənməsinə təsir göstərir. Səhiyyə sahəsində dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri aşağıdakılar ola bilər:

- dövlətin edilməli.

7. Sosial müdafiə və sosial yardım sistemimin təkmilləşdirilməsi və dövlətin sosial təminat siyasətinin səmərəliliyinin artırılması məqsədi ilə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğun hesab edilir:

- sosial cəhətdən zəif müdafiə olunan və əmək qabiliyyətli olmayan əhalinin sosial müdafiəsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi;
- vətəndaşın hüquq və təhlükəsizliyinin mühafizəsi üçün effektiv müdafiə sisteminin işlənilməsi;
- pensiya və müavinətlərin dünya standartlarına uyğunlaşdırılması məqsədilə 2006-cı ildən tətbiq edilən fərdi uçot sisteminin təkmilləşdirilməsi;
- pensiya və müavinətlərin minimum həddinin qısamüddətli mərhələlərlə artırılaraq yaşayış minimumu səviyyəsinə çatdırılması;
- pensiyaların müntəzəm olaraq artırılması və onların ünvanlılığının təmin edilməsi, əlillərə, müharibə veteranlarına, gənc ailələrə, əhalinin ən az təminatlı hissəsinə xüsusi diqqətin yetirilməsi;
- pensiya sistemində daxilolmaların və ödənişlərin vaxtlı-vaxtında təmin edilməsi;
- sosial müavinətin səmərəliliyinin artırılması, ünvanlılıq prinsipi əsasında yoxsul ailələrə digər yardım formalarının daha geniş tətbiqi;
- yoxsulluğun, onun mənfi təsirlərinin azaldılması, sosial bərabərsizliyin aradan qaldırılması və orta təbəqənin formalaşdırılması.
- sosial məişət infrastrukturunda və sosial-mədəni sferada institusional yeniləşmə aparılması;
- ölkə iqtisadiyyatında baş verən dəyişikliklərə tam uyğun olaraq sosial infrastrukturun tənzimlənməsində dövlətin rolu və funksiyasının daha da genişləndirilməsi;
- respublikanın hər bir konkret regionunda əhalinin sosial müdafiəsinin real

vəziyyətdən asılı olaraq düzgün müəyyənləşdirilməsi;

- respublikada sosial infrastrukturun formalaşdırılması və inkişafının dövlətin apardığı sosial siyasətə tam uyğun olaraq tənzimlənməsi;
- qeyri-dövlət strukturlarını cəlb etməklə sosial yardımın qeyri-dövlət təminatının gücləndirilməsi;
- sosial yardımın ədalətlik və bərabərlik prinsipləri əsasında həyata keçirilməsinin təmin edilməsi;
- ÜSY sisteminin təkmilləşdirilməsi.

8. Sahibkarlığın inkişafına mane olan problemlər aradan qaldırılmalı, xarici-iqtisadi fəaliyyət iştirakçılarına sağlam rəqabət şəraiti yaradılmalı və işgüzar aktivliyin yüksəlişinə imkan verən sahələr aşkar edilməli.

Beləliklə, milli gəlirin bölgüsü və əhalinin yaşayış minimumu müəyyən edilərkən və adambaşına minimum istehlak zənbilinin dəyəri əsas götürülməli, həm dövlət tənzimlənməsi tətbiq edilən qiymətlər və tariflər, həm də tələb və təklifin təsiri altında yaranan qiymət və təkliflər hərtərəfli öyrənilib nəzərə alınmalı, vaxtaşırı olaraq əhalinin gəlirlərinin indeksləşdirilməsi həyata keçirilməli, istehlak büdcəsinin, əmək haqqının, pensiyaların, təqaüdlərin və s. müavinətlərin minimum həcmi daim şəraitə uyğun artırılmalıdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATLARIN SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Abbasov A.F. Yoxsulluğun qarşısının alınması dövlətin sosial təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin faktoru kimi «Çoxmülkiyyətçilik şəraitində koopeorasiyanın inkişafının sosial-iqtisadi problemləri» elmi-praktik konfransın materialları Bakı 2002, «Koopeorasiya» nəşriyyatı 416 s. (294-301)
2. Abbasov B. Azərbaycanın vergi sistemi və onun təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri AMEA İqtisadiyyat İnstitutu «Milli iqtisadiyyatın problemləri» məqalələr toplusu II Buraxılış, Bakı «Elm» 2005, 733 s. (səh.199-210)
3. Abdullayev A. İqtisadiyyat və iqtisadi siyasət, Bakı, Asiya nəşriyyatı, 2003, 216 səh.
4. Aliyev İ.H. Azərbaycan Respublikasında aqrar sahədə idarəetmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi. Bakı, «Elm», 2003, 315 s.
5. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Ə.Əliyevin çıxışı. Azərbaycan Dövlət Quruculuğu və Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutu, Dirçəliş, jurnalı Bakı 2001 №1-2, (səh 5-9)
6. Azərbaycan statistik göstəriciləri 2007, Səda nəşriyyatı Bakı 2007, 721 s
7. Babayev Ə.P.
8. Beynəlxalq Əmək Təşkilatı. Konvensiyalar və Təvsiyələr, Bakı, 1996 633 s.
9. Ev təsərrüfatları tədqiqatının əsas yekunları 2005-ci ildə (statistik məcmuə), Bakı 2005, 223 s.
- 10.Əirzayev Ə.Q. İqtisadi və sosial idarəetmə: bazar iqtisadiyyatı, metodoloji prinsiplər, qanunauyğunluqlar Bakı, 1997, Diplomat nəşriyyatı, «Elm» RNPM, 208 s.
- 11.Əliyev A.Ə., Qasımov N.. Azərbaycanda əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinin aktual problemləri. Bakı, 2000, 225 s. Azərbaycanda əməyin ödənilməsi mexanizminin müasir vəziyyəti və xüsusiyyətləri. 12-45 s.

12. Əliyev N. Həsənov P. Orta sinif: reallıqlar və perspektivlər (ictimai-siyasi-iqtisadi təhlil) Gələcək 10 il: Azərbaycanda demokəratik islahatların başlıca istiqamət və məqsədləri , II cild, Bakı, «Adiloğlu» 2006, 368 s (89-106)
- 13.Əşrəfova. R.S «Əhalinin sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılmasında sosial yardım sisteminin rolu», Himayədar jurnalı. Oktyabr 2005, №14
- 14.Həsənli Y.H., Həsənov R.T. İqtisadi tədqiqatlarda riyazi üsulların tətbiqi. Dərs vəsaiti.- Bakı “Nafta -Press”, 2002, 303 s
- 15.Hüseynov V.A., Hüseynov Z.R., İsmayılov Ş.Q., Mustafayev A.O. Manatın bahalaşması və iqtisadi inkişaf: Nolland xəstəliyinin məzmunu və əlamətlərinin tədqiqi, Bakı: 2005-140 s
- 16.Xəlilov Ş. Vergilərin gəliri yenidən bölüşdürücü funksiyasının təhlili. AMEA İqtisadiyyat İnstitutu «Milli iqtisadiyyatın problemləri» məqalələr toplusu III Buraxılış Bakı «Elm» 2006, 395 s. (səh.160-168)
17. İbrahimova X., Cəlilova R., Qurbanova T. Əhalinin gəlirlərinin və istehlakının formalaşmasında sahibkardığın rolu Müasir mərhələdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının əsas meylləri (məqalələr toplusu) IV buraxılış Bakı «Elm» 1999.-344 s. (səh 11-14)
- 18.İqtisadi nəzəriyyə. Dərslik. «Azroliqraf LTD» MMC, Bakı-2004, 514 s
- 19.İmanov C.Q. Həsənli Y.H. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının modelləri. Bakı : Elm, 2001, 248 s
- 20.Qarayev İ.Ə. İqtisadi reformalar və əhalinin maddi rifahı Azərbacan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri (İqtisadiyyat seriyası), Bakı, 200 № 1-2 (səh.258-270)
- 21.Quliyev C.B. «Müstəqillik illərində Azərbaycan Respublikasında əhalinin həyat səviyyəsinin dəyişilməsi meylləri və ona təsir edən amillərin qiymətləndirilməsi» İqtisadiyyat, Humanitar və ictimai elmlər seriyası, Xəbərlər 1-2004,
- 22.Quliyev T.Ə. “Əməyin iqtisadiyyatı”. Gəlirlər və əmək haqqı. Əhalinin həyat səviyyəsi. Həyatın dəyəri, həyatın keyfiyyəti. Bakı, 2003, 693 s., səh. 279.
- 23.Quliyev F.T. Gəlirlər nəzəriyyəsi. Gəlirlərin formalaşması. Bakı, 2004, 138

s., 32-71 səh.

- 24.Məmmədov İ.M. Əhali istehlakının struktur segmentləşmə təhlili və modelləri Milli İqtisadiyyatın problemləri (məqalələr toplusu I Buraxılış) Bakı, Elm 2005, 547 səh .(səh 90-100)
25. Məmmədov İ.M. İstehlakın strukturu və segmentlərinin modelləşdirilməsi məqalələr toplusu AMEA Xəbərləri Humanitar və ictimai elmlər seriyası İqtisadiyyat, 2006 №1 Bakı, Elm 2006, 504 səh., (səh 399-409)
- 26.Məmmədova B.S. Azərbaycan Respublikasında əhalinin gəlirləri və onların bölüşdürülməsi. Azərbaycanda İqtisadi islahatların həyata keçirilməsi xüsusiyyətləri və problemləri. İqtisadi İslahatlar Mərkəzinin elmi əsərlər toplusu, IV buraxılış. – Bakı, 2003, 297 səh.
27. Mikayılova S. Məşğulluğun təmin olunması iqtisadi təhlükəsizliyin əsas amilidir AMEA İqtisadiyyat İnstitutu «Milli iqtisadiyyatın problemləri» məqalələr toplusu I Buraxılış Bakı «Elm» 2005, 547 s. (səh.64-69)
- 28.Muradov A. Neft gəlirlərinin insan kapitalının formalaşmasına yönəldilməsi istiqamətləri AMEA İqtisadiyyat İnstitutu «Milli iqtisadiyyatın problemləri» məqalələr toplusu II Buraxılış, Bakı «Elm» 2005, 733 s. (səh.188-192)
- 29.Muradov A. Neft gəlirlərinin Azərbaycan iqtisadiyyatına və əhalinin həyat səviyyəsinə təsirinin qiymətləndirilməsi. AMEA İqtisadiyyat İnstitutu «Milli iqtisadiyyatın problemləri» məqalələr toplusu III Buraxılış Bakı «Elm» 2006, 395 s. (səh.92-99)
- 30.Muradov R.Ş. Bazar iqtisadiyyatında sosial siyasət İqtisadiyyat Xəbərlər №1-4 1996 səh 118-126
- 31.Müasir mərhələdə Azərbaycanda yeni iqtisadi sistemə keçidin qanunauyğunluqları və problemləri (kollektiv monoqrafiya) Bakı, 1998, 498 c.
- 32.Nağıyev Ə.T., Mürşüdoğlu R.İ.. Sosial müdafiənin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri, Bakı, «Səda» nəşriyyatı, 2002,s.138
- 33.Rüstəmov A.A. Əhalinin maddi rifah halı və onu xarakterizə edən göstəricilər. (Məqalələr toplusu axtarmaq)

- 34.Səfərov S. İqtisadi sistemin transformasiyası: dövlət tənzimlənməsi problemləri. Bakı, Azərənəşr. 1997.- 192 s.

Rus dilində

- 35.Абалкин Л.И. Избранные труды: В 4-х тт.Т 4: В В поисках новой стратегии:/ Вольное экономическое общество России; сост.Грибанова О.М. – М.: ОАО «НПО» Эконмика, 2000.- 799 с
- 36.Автономов В.С. Проблемы методологии и структуры современной экономической науки и теория переходной экономики // К вопросу теории и практики экономики переходного периода. Материалы заседания Ученого совета ИМЭМО РАН. М., 1996. С.6.
- 37.Адам Смит. Исследование о природе и причинах богатства народов <http://ek-lit.agava.ru/smitsod.htm>
- 38.Алле М. Условия эффективности в экономике. М., 1998.
- 39.Бабич А. М. Государственные и муниципальные финансы: учебник для студентов вузов .- М.: Финансы: ЮНИТИ, 2000 –687 с.
- 40.Бабашкина А.М. Государственное Регулирование национальной экономики: Учеб. Пособие. М.Финансы и статистика 2003, 480 с
- 41.Борисов Е.Ф. «Хрестоматия по экономической теории», М:1997 г.
- 42.Бриттан С. Капитализм с человеческим лицом. СПб., «Наука» 1998, 256 с
- 43.Бункина М.К. «Монетаризм», Москва, АО «ДИС», 1994 год. 198 с
- 44.Бункина М.К., Семенов А.М. Макроэкономика. Учебник,- 4-ое изд. Перераб. И доп. М.: Изд. Дело и Сервис, 2003- 544 с
- 45.Васнев С.А.Статистика: Учебное пособие Москва: МГУП, 2001. 170 с.
- 46.Гончаров П.К. Социальное государство: сущность, мировой опыт, российская модель // Социально–гуманитарные знания. 2000. № 2.
- 47.Гурьев В.И. Основы социальной статистики. –М.: Финансы и статистика, 1991
- 48.Кейнс Дж. М. Трактат о денежной реформе. Избранные произведения. - М., 1993- 238 с. С.31

49. Кислицина О.А. Неравенство доходов в России в переходный период: чем оно объясняется? — М.: ЕЕРЖ, 2003. — 79 й.
50. Кларк. Дж.Б. Распределение богатства. М.: Экономика, 1992. С. 67.
51. Курс экономической теории: Учебник/ Под ред. Проф. Чепурина М.Н., проф. Киселевой Е. А. – Киров.: Издательство АСА, 1998.(с 442-454).
52. Левашов В.И. Социальная политика доходов и заработной платы. - М.: Центр экономики и маркетинга, 2000.- 360с
53. Липсет С.М. и др. Сравнительный анализ социальных условий, необходимых для становления демократии //Международный журнал социальных наук. 1993. № 3. С. 5-34.
54. Локк Дж. Два трактата о государстве // Сочинения. Т.3. М., 1988. 425 с.
55. Майер В.Ф. Уровня жизни населения СССР .М.Мысл, 1977
56. Макконелл Кэмбелл Р., Брю Стенли Л. Экономикс: Принципы, проблемы и политика. В 2 т.: Пер. с англ. 11 изд. Т. 2. – М.: Республика, 1993. (с 276-292).
57. Макроэкономика. Теория и российская практика. Учебник. 2-ое изд. Перераб и допол. /под ред. А.Г. Грязновой и Н.Н. Думной, М.: КНОРУС , 2005,- 688 с.
58. Мамедов О.Ю.. Современная экономика. Пособие для студентов. Ростов-на-Дону: Феникс. 1999 г. 265 с
59. Маркс К. Введение // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т.12. С.721.
60. Маршалл А. Принципы политической науки <http://www.ek-lit.agava.ru/mar203.htm>
61. Милль Дж. С. Основы политической экономии. М., 1980. Т.1. с. 395.
62. Никитин С., Степанова М., Никитин А. Налог на личные доходы: опыт развитых стран // Мировая экономика и международные отношения. 2001. №7,с.22
63. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. М., 1997. С. 137.

- 64.Ноув А. Какой должна быть экономическая теория переходного периода // Вопросы экономики. 1993. № 11.
- 65.Основы социального управления: Учебное пособие / А.Г. Гладышев, В.Н. Иванов, В.И. Патрушев и др. Под ред. В.Н. Иванова.— М.: Высш. шк., 2001.— 271 с.
- 66.Офер Г. Рыночные реформы и экономическое развитие // Экономические исследования в переходный период. 1999. №. 5. С.3.
- 67.Политика доходаов и качества жизни населения / Под. Ред. Н.А.Горелова.- СПб.: Питер, 2003.- 653 с
- 68.Поляков И. Уровень жизни: пейзаж после кризиса, Независимая газета 10.10. 2000.
- 69.Радаев В.В. Концептуальные основы анализа переходной экономики. М., 1995. 397 с
- 70.Ржаницына Л. Бедность в России: причины, особенности, пути уменьшения.// Экономист. – М., 2001, №4, стр. 71.
- 71.Рынок труда и доходы населения /Под. ред. Н.А.Волгина . Учебное пособие.- М.: Информационно- издательский дом. «Филинь», 1999.- 280 с.
- 72.Сакс Д.Д., Дарен Ф.Б. Макроэкономика. Глобальный подход. М., 1999. с.640.
- 73.Социальная статистика. /Под ред. чл.- кор. РАН И. И. Елисеевой/ 3-е издание, переработанное и дополненное// М.: "Финансы и статистика", 2001. 480 с
- 74.Социально-экономические модели в современном мире и путь России: В 2-х книгахМеждународная Ассоосация акад.наук РАН; под ред. К.И.Микульского. –М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2005, 911 с
- 75.Стиглиц Дж. Ю. Экономика государственного сектора. М., 1997. С. 68-69.
- 76.Суринов А.Е. Доходы населения. Опыт количественных измерений. –М.: Финансы и статистика, 2000.- 432 с
- 77.Туган-Барановский М.И. Основы политической экономии. М., 1998. С.392.

78. Турроу Л. Указ. соч., Гэлбрейт Дж.К. Справедливое общество. Гуманистический взгляд//Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под ред. Иноземцева В.Л./ М., 1999. 425 с
79. Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. "ЭКОНОМИКА", М: 1993 г.
80. Хаттон У. Капитализм участия // МЭМО. 2000. №1, (сящ 31-42)
81. Шишков Ю. Уровень бедности в современном мире: методологические споры/ Мировая экономика международные отношения, 2006, № 1, с. 10
82. Шургалина И.Н. Формирование новой теоретической парадигмы и методологические проблемы изучения переходных процессов и социально-экономических трансформаций // Экономическая теория на пороге XXI века. СПб., 1996, 231 с
83. Экономика: Учебник/ Под ред. Доц. А.С. Булатова. – М.: Издательство БЕК, 1999. 687 с
84. Эрхард Л. Благосостояние для всех. М.: Начала –Пресс 1990, 465 с

Ingilis dilinda

85. Bax: Aghion, P. and P. Bolton A trickle-down theory of growth and development, *Review of Economic Studies* 1997 151–172.
86. Begg D., Fischer S., Dornbusch R. Economics. L., 1991 689 с.
87. Michael, P. Keane and Esward S. Prasad Poland: Inequality, transfers and growth in transition, *Finance and Development* **38** (1) 2001 23-36
88. North D.C. Institutions, institutional change and economic performance. Cambridge. 1990. P. 40.
89. Perotti, R. Democracy, income distribution and growth: What the data say, *Journal of Economic Growth* 1996, №1, r.149–187
90. Ravallion M., and S. Chen What can new survey data tell us about recent changes in distribution and poverty, *World Bank Economic Review* 1997 (2), 357–382.
91. World Bank, World Development Report 2005. Washington, 2004

Internet səhifəsi

92. <http://ek-lit.agava.ru/smitsod.htm>

93. <http://www.ng.ru/economics>

94. <http://www.bobych.ru>

REFERAT

Mövzunun aktuallığı. İqtisadi sistemindən asılı olmayaraq hər bir ölkədə milli gəlirin bölgüsü və onun təkrar istehsalının sürətləndirilməsi ən aktual problemlər sırasında durur. Lakin təcrübə göstərir ki, bu problem iqtisadi cəhətdən zəif, demokratik prinsiplərdən uzaq, diktatura rejimində yaşayan ölkələrdə, həmçinin transformasiya iqtisadiyyatlı ölkələrdə daha ciddi xarakter alır. Azərbaycanın da transformasiya iqtisadiyyatlı ölkələr sırasında durduğunu nəzərə alsaq onda milli gəlir, onun formalaşması, bölgüsü və yenidən bölgüsü sahəsində mövcud vəziyyətin tədqiq edilməsinin aktual problem olduğunu söyləmək olar.

Məlumdur ki, problemin aktuallığı müstəqilliyin ilk illərində yaranmış iqtisadi, siyasi böhran şəraitində özünü daha qabarıq göstərməyə başladı. Belə ki, həmin dövrlərdə milli gəlir və onların formalaşması mənbələri məhdudlaşaraq ölkədə kəskin qeyri-bərabərlik yaratdı. Bunun nəticəsi olaraq bazar münasibətlərinə keçidin ilk illərində həyat səviyyəsinin ciddi sürətdə aşağı düşməsi, işsizlərin və yoxsulluq həddində yaşayanların daha da artması, təbəqələşmə prosesinin güclənməsi və s. bu kimi hallar ölkənin sosial-iqtisadi problemlərinin həll edilməsində xeyli çətinliklər yaratdı. Buna görə də, ölkədə beynəlxalq tələblərə cavab verən sosial müdafiə sisteminin formalaşdırılması, milli gəlirin bölgüsü və yenidən bölgüsü məsələsinə inzibati-amirlik sistemindən fərqli olan və bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun bölgü və yenidən bölgü mexanizminin yaradılmasını tələb edirdi.

Bu məqsədlə Azərbaycan müstəqilliyini əldə etdikdən sonra sosial sahədə 1991-95-ci illərdə bir çox qanunlar, normativ aktlar və s. qəbul olunmuşdur. 1996-2013-cü illərdə də əvvəllər qəbul edilən qanunların təkmilləşdirilməsi və yeni qanunların qəbul edilməsi istiqamətində xeyli işlər görülmüşdür. Bundan başqa milli gəlirin bölgüsü və onun təkrar istehsalının sürətləndirilməsi istiqamətində bir sıra Fərman və Sərəncamlar imzalanmışdır. Bu Qanun, Fərman və Sərəncamlar milli gəlirin bölgüsünə, dərinləşən təbəqələşmənin qarşısının alınmasına təsir göstərmişdir.

Lakin son illərdə ölkəyə böyük həcmdə neft gəlirlərinin daxil olması və yaxın illərdə qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi ilə bunun daha da artacağı ilə bağlı

verilən proqnozlar milli gəlir formalaşması, bölgüsü və bərabərsizliyin aradan qaldırılması istiqamətində tədqiqat işlərinin aparılmasını aktuallaşdırmışdır.

Tədqiqatın öyrənilmə səviyyəsi. Milli gəlir formalaşması, bölgüsü və yenidən bölgüsü ilə bağlı tənzimləmə problemlərinə, sosial müdafiə və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi problemlərinə istər Azərbaycanın, istərsə də xarici ölkələrin alimləri və mütəxəssisləri xüsusi diqqət ayırmışlar. Azərbaycanda milli gəlirin bölgüsü problemini tədqiq edən alim və tədqiqatçıların əksəriyyəti ona müxtəlif aspektlərdən yanaşmışlar. Lakin transformasiya iqtisadiyyatında milli gəlir formalaşması və tənzimlənməsi mexanizmi kompleks şəkildə öyrənilməmişdir. Bütün bunlar seçilmiş tədqiqat mövzusunun əhəmiyyətini, onun məqsəd və vəzifələrini müəyyən edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işində məqsəd transformasiya olunan iqtisadiyyatda Azərbaycanda milli gəlirin formalaşması, bölgüsü və yenidən bölgüsündə baş verən dəyişiklikləri, əhalinin istehlak xərcləri ilə gəlirlər arasında qanunauyğunluq, həyat səviyyəsi, yaşayış şəraiti və s. məsələləri kompleks halda öyrənməkdən və milli gəlirin formalaşması və təkrar istehsalının sürətləndirilməsi, eləcə də təkmilləşdirilməsi istiqamətində elmi əsaslandırılmış təkliflər işləyib hazırlamaqdan ibarətdir.

Dissertasiya işində qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin həll edilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- iqtisadi nəzəriyyədə gəlirlərin bölgüsü probleminə yanaşmaların ümumiləşdirilməsi;
- həyat səviyyəsi və milli gəlir formalaşması arasında qarşılıqlı əlaqənin nəzəri aspektlərinin öyrənilməsi;
- milli gəlir formalaşması mənbələri və onlara təsir edən amillərin öyrənilməsi;
- gəlirlərin bərabərsizliyinə təsir edən amillərin tədqiq edilərək qiymətləndirilməsi;
- qərbi ölkələrinin təmsalında gəlirlərin bölgüsü və tənzimlənməsi siyasətinin öyrənilməsi;
- transformasiya olunan iqtisadiyyatda milli gəlirin bölgüsündə baş verən də-

yişikliklərin təhlili;

- gəlirlər üzrə bərabərsizliyin yaranma səbəblərinin müəyyən edilməsi;
- milli gəlirin bölgüsü ilə istehlak tələbi arasında asılılığın öyrənilməsi;
- əhalinin istehlak xərclərinin strukturunda baş verən dəyişikliklərin təhlili və qiymətləndirilməsi;
- transformasiya iqtisadiyyatına əhalinin sosial müdafiəsi sahəsində həyata keçirilən tədbirlərin təhlili və qiymətləndirilməsi;
- transformasiya şəraitində milli gəlirin bölgüsü, əhalinin sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılması istiqamətində elmi cəhətdən əsaslandırılmış təklif və tövsiyələrin hazırlanması;
- milli gəlirin təkrar istehsalının sürətləndirilməsi mənbələrinin aşkarlanması və onların iqtisadi dövriyyəyə cəlb olunması üçün elmi təkliflərin verilməsi;

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini Azərbaycan Respublikası milli gəlir, onun predmetini milli gəlirin formalaşması və onun təkrar istehsalının sürətləndirilməsi mexanizmləri ilə bağlı olan iqtisadi hadisə və proseslərin öyrənilərək ümumiləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsaslarını dünyanın, eləcə də respublikanın iqtisadçı alimlərinin və bu sahədə çalışan təcrübəli mütəxəssislərin fikirləri, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərman və Sərəncamları, sosial sahəyə aid olan qanunlar, İnsan Hüquqları haqqında Bəyannamə, Sosial Xartiyalar, BƏT-in konvensiya və tövsiyələri kimi normativ sənədlər, Dövlət Statistika Komitəsinin (DSK) materialları və s. təşkil edir.

Tədqiqat prosesində induksiya, müqayisəli təhlil, statistik qruplaşdırma və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin statistik hesabatları, Beynəlxalq Əmək Təşkilatının, Dünya Bankının (DB), Beynəlxalq Valyuta Fondunun illik hesabatları, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin, Mərkəzi Bankın statistik materialları, İnternet səhifələri təşkil edir.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- iqtisadi nəzəriyyədə milli gəlirin formalaşması və bölgüsü probleminə yanaşmalar tədqiq edilərək ümumiləşdirilmiş;
- milli gəlir formalaşması və onun təkrar istehsalının sürətləndirilməsi ilə həyat səviyyəsi arasındakı qarşılıqlı əlaqənin nəzəri aspektləri müəyyənləşdirilmiş;
- milli gəlirin formalaşması mənbələrinin nəzəri aspektləri tədqiq edilmiş və qiymətləndirilmiş;
- inkişaf etmiş qərbi ölkələrində əhali gəlirləri ilə bağlı həyata keçirilən tənzimləmə siyasətinin əsas istiqamətləri müəyyənləşdirilmiş;
- transformasiya iqtisadiyyatı şəraitində əhəlinin gəlirlərinin tənzimlənməsi və quruluşunda baş verən dəyişikliklər kompleks şəkildə təhlil edilərək mövcud çatışmazlıqlar aşkarlanmış;
- Azərbaycanda gəlirlər üzrə bərabərsizliyə təsir göstərən amillər müəyyən edilmiş;
- desil (kvintil) üzrə varlı və yoxsul əhali qruplarının gəlir və xərcləri arasında fərq və onun yaranma səbəbləri aşkar edilmiş;
- transformasiya iqtisadiyyatında milli gəlir və istehlak tələbinin elastikliyi müəyyənləşdirilmiş;
- əhəlinin istehlak xərclərinin quruluşunda baş verən dəyişikliklər kompleks halda tədqiq edilərək qiymətləndirilmiş;
- transformasiya iqtisadiyyatında milli gəlirin təkrar istehsalının sürətləndirilməsi yolu ilə əhəlinin sosial müdafiəsinin təkmilləşdirilməsi və gəlirlərinin tənzimlənməsi istiqamətdə təkliflər verilmişdir.

Tədqiqat işinin təcrübi əhəmiyyəti. Tədqiqat işində əldə edilən nəticə və təkliflərdən dövlətin sosial siyasətinin həyata keçirilməsində, ƏƏSMN-də, İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyində, Milli Məclisdə, Dövlət Statistika Komitəsində, ali məktəblərdə eləcə də elmi tədqiqat müəssisələrində tədqiqatçılar istifadə edə bilirlər.

Makroiqtisadi göstəricilər sistemində əsasən aşağıdakı göstəricilər əsas yer tutur:

- Ümumi milli məhsul (ÜMM)
- Ümumi daxili məhsul (ÜDM)

- Xalis milli məhsul (XMM)

- Milli gəlir (MG)

- Şəxsi gəlir (ŞG)

- Sərəncamda olan şəxsi gəlir (SŞG). Bu göstəricilər hal-hazırda 1993-cü ildə BMT MHS yeni versiyasına uyğun olaraq həm də MHS-nin müasir standart göstəriciləri kimi də qəbul olunmuşdur.

• ÜDM müəyyən müddət ərzində (bir il) ölkə daxilində istehsal olunan bütün son əmtəə və xidmətlərin bazar qiymətidir. Deməli, ÜDM-in hesablanması üçün vacib görünən şərtlərin birbaşa onun tərkibindən irəli gələn cəhətlərin nəzərə alınmasıdır:

- Müəyyən müddətin;

- Ölkə daxilində istehsal olunmasını;

- Bütün qanuni istehsal olunan və satılan əmtəə və xidmətləri;

- Son əmtəə və xidmət xarakteri almasını;

- Müxtəlif əşya-natural tərkibli əmtəələrin və çeşidli xidmətlərin bir bazar qiyməti vahidinə gətirilməsi.

Milli gəlir göstəricisinin əhəmiyyəti, onun millətin ümumi gəlirinin qazanılmasında tətbiq olunan istehsal amillərinin rolunun qiymətləndirilməsi baxımından müəyyən edilir. Bunun nəticəsidir ki, MHS-də istifadə olunan əsas ümumiləşdirici göstərici MG hesab olunur.

İqtisadi təhlilin aparılmasında MG göstəricisindən istifadə olunması bir də onunla əlaqədardır ki, onun həcmində amortizasiya və dolayısı vergilər nəzərə alınmadığından o konkret dövrdə və ya ildə millətin əldə etdiyi gəlir kimi çıxış edir. Daha doğrusu, mövcud istehsal amillərinin sərfi ilə əldə olunmuş xalis gəlirin ümumi həcmi müəyyənləşir.

MG-in müəyyən edilməsi üçün XMM-dan dolayısı vergiləri çıxmaq lazımdır. Dolayısı vergilər əmtəə və xidmətlərin qiymətinə olan əlavələr kimi əks olunur. Məsələn, aksizlər əlavə dəyər vergisi, gömrük rüsumları və s. Bu qismdən olan dolayısı vergilərdir. Deməli, $MG = XMM - \text{dolayısı vergilər}$.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət milli gəlirin formalaşması və təkrar istehsalın sürətləndirilməsində və sərvətlərin yenidən bölüşdürülməsində birbaşa və

dolayısı ilə iştirak edir. Bunun üçün ilk növbədə sosial ədalət prinsiplərinə cavab verən tənzimləmə siyasətinin aparılmasını tələb olunur. Tənzimləmə siyasəti dedikdə- gəlirlərin bölünməsi və yenidən bölünməsinin sosial ədalət prinsipləri əsasında həyata keçirilməsi siyasəti başa düşülür. Onu da qeyd etmək ki, gəlirlərin tənzimlənməsi (bölgüsü və yenidən bölgüsü) öz mahiyyətinə görə çox mürəkkəb bir prosesdir və məhz bu səbəbdən bu problem öz aktuallığını itirmir. Cəmiyyətin davamlı inkişafı, tələb və təklifin dəyişməsi milli gəlirin bölgüsündə yeniləşməsinin aparılmasını tələb edir. Təsadüfi deyil ki, bu günə qədər iqtisadi nəzəriyyədə, elmi ədəbiyyatlarda, həmçinin beynəlxalq və dövlətlər səviyyəsində gəlirlərin bölgüsünün tənzimlənməsi tədqiq olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Sovetlər Birliyi dövründə milli gəlirin bölgüsü mərkəzləşmiş şəkildə birbaşa dövlət tərəfindən inzibati üsullarla tənzimlənirdi. Məsələn, inzibati-amirlik sistemində əmək haqqı əməyin bölgüsü aləti kimi çıxış edə bilmirdi, çünki dövlət istehsal edilən məhsulun kəmiyyət və keyfiyyətindən asılı olmayaraq, onu direktiv qərarlarla müəyyən edirdi. Digər sahələrdə də bütün iqtisadi fəaliyyətlər inzibati üsullarla tənzimlənirdi. Birlik dağıldıqdan sonra Birlik ölkələrinin sosial-iqtisadi həyatında ciddi dəyişikliklər baş verdi və bu da milli gəlir formalaşmasına və tənzimlənməsinə təsir göstərdi. Bunların sırasına:

- iqtisadiyyatın böhran vəziyyətinə düşməsinə;
- müstəqilliyin ilk illərində yaranmış boşluqdan istifadə edərək vəzifədən sui-istifadə hallarının sürətlənməsi və dövlət əmlakının kiçik bir qrup tərəfindən mənimsənilməsinə;
- rüşvətxorluq və korrupsiya hallarının çoxalmasını;
- büdcə gəlirlərinin real həcmnin azalmasını;
- dövlətin sosial müdafiə və sosial təminat gücünün zəifləməsinə;
- inflyasiyanın sürətlənməsi və pulun alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsinə;
- qeyri-formal təsərrüfat gəlirlərinin payının əhəmiyyətli dərəcədə çox olmasını;
- əhalinin pul gəlirlərində əmək haqqının payının azalmasını;
- əmək haqqı artımı ilə istehlak qiymətləri indeksi arasında kəskin fərqin

olmasını;

- sahələrarası əmək haqqı fərqlərinin dərinləşməsinə və s. daxil etmək olar.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, əhalinin gəlirlərinin tənzimlənməsində ciddi problemlər, eyni zamanda gəlirlər üzrə bərabərsizliyin dərinləşməsi əsasən iqtisadi cəhətdən zəif inkişaf edən ölkələrdə və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə baş verir. Məlum olduğu kimi bazar münasibətlərinin formalaşmasının ilk mərhələsində Azərbaycanda da həyat səviyyəsi kəskin aşağı düşmüş, əhalinin gəlirlərinin tənzimlənməsində ciddi problemlər meydana çıxmış və bunun da nəticəsi olaraq əhali qrupları arasında bərabərsizlik dərinləşmişdir.

Onu da qeyd etmək ki, gəlirlərin bərabərsizliyinə obyektiv amillərlə yanaşı subyektiv amillər də təsir göstərmişdir. Lakin bu məsələlərlə bağlı statistik materiallar olmadığından indiki şəraitdə bunların təsir dairəsinin ölçülməsi çətindir. Buna baxmayaraq milli gəlirin bölgüsündə baş verən dəyişikliklərin, eləcə də gəlirlərin bərabərsizliyinə təsir göstərən obyektiv və subyektiv amillərin əhatə dairəsinin müəyyən edilməsinə çalışacağıq.

Milli gəlirin bölgüsü birbaşa bölgü və yenidən bölgü mexanizmindən asılı olmasını nəzəri olaraq təhlil etmişdik. Yeri gəlmişkən qeyd etmək ki, iqtisadi nəzəriyyədə gəlirlərin bölgüsü və yenidən bölgüsü bir-birindən fərqləndirilir. Milli gəlirin ilkin bölgüsü nəticəsində istehlakçıların hər birinin istehsal olunmuş milli gəlirdə payı müəyyən olunur. Başqa sözlə, istehsal olunmuş milli gəlir əvvəlcə onun yaradılmasında bilavasitə iştirak edənlər, yəni istehsal amillərinin mülkiyyətçiləri arasında bölüşdürülür. Sözsüz ki, hər bir istehsal amili gəlirlərin tənzimlənməsinə və bərabərsizliyinə müxtəlif səviyyələrdə təsir göstərir. Lakin istehsal amilləri üzrə gəlirlər- milli gəlirin bölgüsünə imkan vermir. Çünki gəlirlərin makrosəviyyədə tənzimlənməsi daha çox nisbi xarakter daşıyır. Ona görə də makrosəviyyə ilə yanaşı mikrosəviyyədə də tənzimləmə siyasətinin aparılması tələb olunur. Əvvəlcə onu bildirək ki, hazırda gəlirlərin dövlət tənzimlənməsi mexanizmi minimum əmək haqqı, yaşayış minimumu, Vahid Tarif Cədvəli, indeksasiya, Ünvanlı Sosial Yardım, müavinətlər və s. üsullarla həyata keçirilir. Bu üsullarla ÜDM-in adambaşına düşən həcmi, büdcə gəlirləri və xərcləri, orta aylıq əmək haqqı, əhalinin pul gəlirləri,

inflasiya, məşğulluq və s bu kimi makroiqtisadi göstəricilər tənzimlənir. Bundan başqa, milli gəlirin bölgüsündə üçtərəfli əməkdaşlığın (dövlət, həmkarlar və sahibkarlar arasında bağlanan Baş Saziş) böyük rolu vardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, milli gəlirin artırılması və onun əsasında həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması ölkədə həyata keçirilən sosial-iqtisadi siyasətdən, mövcud resurslardan səmərəli istifadə edilməsindən birbaşa asılıdır. Məhz bu səbəbdən milli gəlir formalaşması mənbələri, onların sosial qruplar, ev təsərrüfatları və digər əhali qrupları arasında ədalətli bölünməsi cəmiyyətdə sosial sabitliyin təmin edilməsinin əsas və başlıca şərti hesab edilir. Ə.Əlirzayev gəlirləri istehsal, bölgü prosesləri nəticəsində formalaşan sosial-iqtisadi inkişafın maddi əsası hesab edir. Onun fikrincə, «gəlirlər iqtisadi obyektlərin (və subyektlərin) fəaliyyət xüsusiyyətlərini, onların məqsəd və vəzifələrini özündə əks etdirir.

Fikrimizcə, yuxarıda qeyd olunan fikirlər milli gəlir formalaşmasında sosial siyasətin xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərir və sosial münasibətlərin tənzimlənməsi sahəsində dövlətin əsas funksiyası hesab olunur. L.İ.Abalkin haqlı olaraq müasir mərhələdə sosial siyasətin başlıca istiqamətini şəxsiyyətin iqtisadi fəallığının hərtərəfli stimullaşdırılmasına, hər bir insanın özünün əməyi, enerjisi, təşəbbüsü və bacarığı ilə özünə və ailəsinə layiqli həyat şəraiti qurulmasının təmin edilməsinə yönəlməsində görür. Hesab edirik ki, layiqli həyat şəraitinin qurulması insanların gəlirlərindən asılı olur.

Qeyd edək ki, transformasiya iqtisadiyyatında dövlət müxtəlif vasitələrdən, üsullardan istifadə etməklə bu funksiyaların həyata keçirilməsini, milli gəliri artırmaqla ölkə vətəndaşlarının həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasını və sosial dövlətin qurulması öhdəliyini öz öhdəsinə götürür. Beləliklə, P.K.Qonçarovun sözləri ilə ifadə etsək «...dövlət sosial siyasətin strategiyasını və onun baza parametrlərini müəyyən-ləşdirməklə vətəndaşlar, ictimai institutlar və dövlət arasında harmoniya yaradır». Sosial siyasətin son məqsədinə gəldikdə isə o əhali gəlirlərini (məşğulluq, əmək haqqı, müavinətlər və s.) tənzimləməklə ölkədə həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə xidmət edir. C.B.Quliyevin fikrincə, «həyat səviyyəsi insanların fiziki, mənəvi və sosial tələbatının təmin edilməsi səviyyəsini xarakterizə edən sosial-iqtisadi

kateqoriya kimi, bir tərəfdən insanların tələbatının inkişaf dərəcəsi ilə, digər tərəfdən də, onların tələbatının təmin edilməsi üçün istifadə olunan mühüm nemətlərin və xidmətlərin kəmiyyət və keyfiyyəti ilə müəyyən edilir. Əgər inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə, eləcə də iqtisadi ədəbiyyatlara nəzər salsaq, milli gəliri ilə həyat səviyyəsi arasında birbaşa asılılığın olduğunu görə bilərik.